

Conventen en Codices

Een literaire loop door Leiden

Opdracht: Eindproduct (rondleiding)

Vak: Boekwetenschap in de Praktijk 5620MBBWP

Academisch jaar: 2022-2023, semester II

Minor: Boek, boekhandel en uitgeverij

Docent: Dr. I. O'Daly

Inleverdatum: 1 juni 2023

Aantal woorden: 9884

Groep: 3, bestaande uit:

Ghislaine Bros

Boudewijn van Kaam

Felix Fischer

Annelise Marck

Sophie Granger

Anneruth van Oostveen

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	1
Taakverdeling.....	3
Inleiding	4
Route	5
Locatie 1: Academiegebouw, Rapenburg 73	6
A) Kloosters in de middeleeuwen.....	6
B) Sint Maria Magdalenaklooster, de Witte Nonnen: algemene informatie	7
C) Boekproductie door de Witte Nonnen	8
Locatie 2: Hortus Botanicus, Rapenburg 73	11
A) Sint-Catharinaklooster aan het Rapenburg: algemene informatie	11
B) Boekproductie door het Sint-Catharinaklooster.....	12
Locatie 3: Sint Annahofje, Zegersteeg 14	14
A) De Orde van Augustinus.....	14
Locatie 4: Erfgoed Leiden en Omstreken, Boisotkade 2A	16
A) De catalogus van klooster Lopsen	16
Locatie 5: Heilige Lodewijkkerk, Steenshuur 19	18
A) Middelnederlands en Latijn in kloosterteksten.....	18
Locatie 6: Terpen Tijn 4art, Nieuwe Rijn 57	20
A) Leids penwerk.....	20
Locatie 7: Ketelboetersteeg 27	22
A) Perkament	22
Locatie 8: Breestraat t.h.v. nr. 73 (Boekhandel De Slegte/Mayflower Bookshop).....	24
A) De boekverkoper in de middeleeuwen	24
Locatie 9: Museum de Lakenhal, Oude Singel 32.....	26
A) Meubels voor boeken.....	26
B) Boeken verbeeld in kunst.....	28
Locatie 10: Beestenmarkt.....	31
A) Klooster Lopsen: algemene informatie.....	31

B) Boekproductie door klooster Lopsen	32
Locatie 11: Molen De Put, Park de Put 11.....	34
A) Papier	34
Locatie 12: Universiteitsbibliotheek Leiden, Witte Singel 27	36
A) Klooster Engelendaal: Algemene informatie.....	36
B) Boekproductie door klooster Engelendaal	37
Locatie 13: Pieterskerk, Kloksteeg 16.....	40
A) Het einde van een tijdperk: de ondergang van de kloosters	40
Digitale omgeving.....	44
Glossarium.....	45
Beda Venerabilis.....	45
Brevier	45
Codex	45
Colofon	45
Cornelius Aurelius	45
Diets	45
(Orde van) Dominicus.....	45
Folio	45
Foliëring.....	46
Getijdenboek.....	46
Initiaal	46
Jan Severszoon.....	46
Johann Gutenberg	46
Kanunnik.....	46
Kapittel.....	46
Kapittelzaal	46
Leken	46
Liturgie.....	46
Lombarde	47
Manuscript	47
Moderne Devotie	47

Recto/verso	47
Scriptorium	47
Sint Augustinus van Hippo	47
Sint Catharina van Alexandrië	47
Sint Hiëronymus	47
Sint Maria Magdalena.....	47
Verluchting	48
Literatuurlijst.....	50
Archiefstukken en primaire bronnen (manuscripten e.d.)	50
Secundaire bronnen: boeken en artikelen	50
Overige websites	54
Lijst van afbeeldingen.....	55

Taakverdeling

We hebben de taken voor deze rondleiding onderling zo verdeeld dat iedereen er ongeveer evenveel tijd aan heeft besteed. Dit is samen te vatten in drie punten:

- 1) Iedereen heeft meegeschreven. Dit houdt in dat elk van ons drie stukjes van ongeveer 250 woorden heeft geschreven. Daarnaast hebben de mensen die een klooster hebben beschreven (Anneruth, Ghislaine, Boudewijn en Annelise) ook nog kort beschreven hoe dat klooster tot zijn einde kwam. Deze stukjes zijn door Ghislaine samengevoegd tot het stuk 'Het einde van een tijdperk'. Voor dit stukje heeft ze ook een korte inleiding en een slot geschreven.
- 2) Iedereen heeft meegewerkt aan de afronding. Dit zijn kleine taken, zoals het opzoeken van enkele afbeeldingen, het controlerend lezen van geredigeerde stukjes of het nakijken van bronvermeldingen.
- 3) Iedereen heeft een eigen taak gehad bij het maken van deze rondleiding. Dit zijn de taken per persoon:
 - a) Annelise was onze **groepscoördinator**. Hierbij was ze verantwoordelijk voor het aansturen van de groep en het maken en bewaken van de planning. Daarnaast heeft ze Anneruth **geholpen met de redactie** waar dat te veel werd en waar Anneruth zelf niet kon redigeren (voornamelijk bij haar eigen stukjes) en de literatuurlijst en bronnen gecontroleerd en (voor zover redelijkerwijs mogelijk) consequent gemaakt. Ook heeft ze voor de **route** gezorgd en de **routeaanwijzingen** geschreven. Deze routeaanwijzingen heeft ze vervolgens samen met de individuele stukjes op de goede volgorde in het einddocument gezet.
 - b) Anneruth heeft de **eindredactie** gedaan. Hierbij was ze verantwoordelijk voor het redigeren van alle stukjes, behalve de stukjes die ze zelf heeft geschreven. Waar nodig heeft ze hierbij hulp gehad, omdat dit natuurlijk veel werk is. Daarnaast heeft ze ervoor gezorgd dat alle stukjes in dezelfde **stijl** geschreven werden.
 - c) Boudewijn was verantwoordelijk voor het schrijven van de **inleiding**.
 - d) Felix was verantwoordelijk voor het coördineren en het opstellen van de **presentatie**. Ook heeft hij een **woordenlijst** gemaakt om belangrijke termen mee uit te leggen.

- e) Ghislaine was verantwoordelijk voor het maken van de Google Slides voor onze **presentatie** en voor het in orde maken en **opmaken** van ons inleverdocument.
- f) Sophie heeft aan de **website** gewerkt die een deel van de digitale versie vormt van onze rondleiding. Een link hiernaar is onderaan dit bestand te vinden.

Daarnaast is ieder van ons bijna iedere keer aanwezig geweest in onze digitale vergaderingen in Google Meet en op onze fysieke vergaderingen in of na college.

Inleiding

Door Boudewijn van Kaam

In de middeleeuwen zag Leiden er drastisch anders uit dan nu: de stad was kleiner, op een andere manier opgebouwd en er heerste een andere cultuur. Wie tegenwoordig in Leiden komt denkt bij de stad al snel aan een paar dingen: het ontzet van Leiden in 1574, de aanwezigheid van de Universiteit van Leiden, de geboortestad van Rembrandt van Rijn of mogelijk musea zoals het Rijksmuseum van Oudheden. In de middeleeuwen was dit er allemaal nog niet. In deze rondleiding van middeleeuws Leiden wordt er een link gelegd tussen de huidige plaatsen en gebouwen in Leiden en gebouwen uit de middeleeuwen. Hiermee hopen we je een ander beeld van Leiden te geven zodat je kan zien hoe Leiden in de loop der tijd is veranderd.

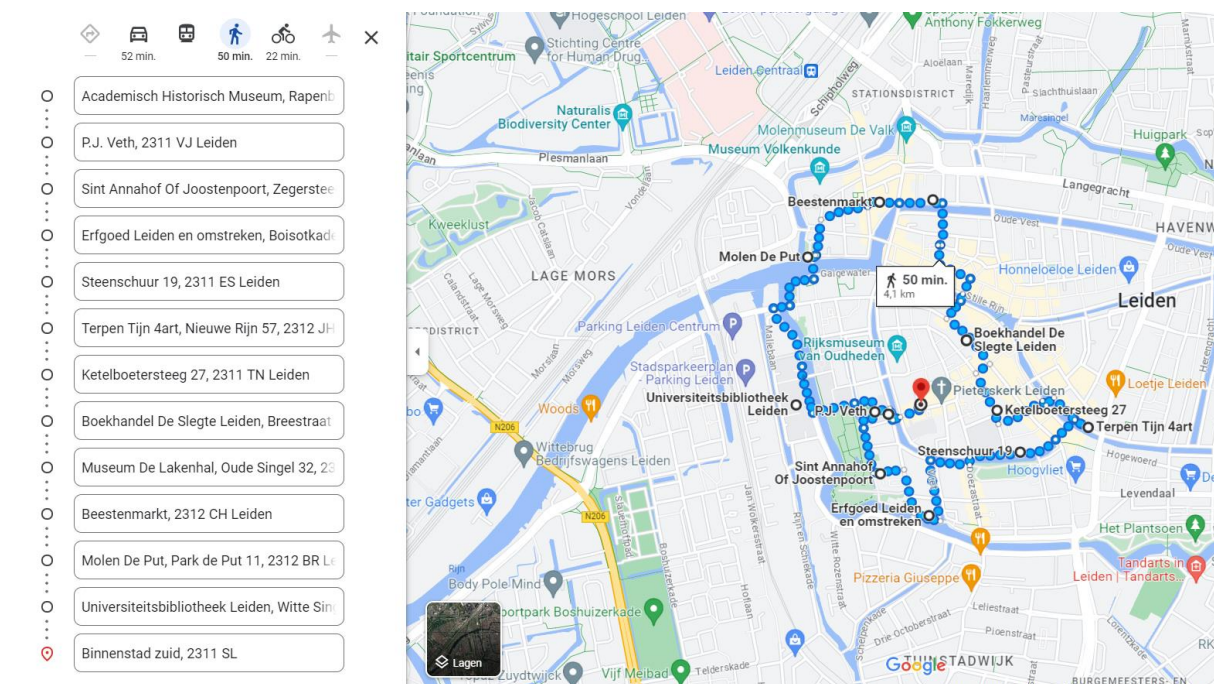
Het belangrijkste verschil tussen Leiden in de middeleeuwen en het hedendaagse Leiden qua gebouwen is de hoge aanwezigheid van kerken en kloosters die er vroeger waren. Deze waren katholiek, aangezien de protestantse en hervormde geloofsstromingen toen nog niet bestonden. De rondleiding richt zich hier dan ook vooral op, je wordt langs verschillende plekken geleid in de stad waar vroeger kloosters stonden. Het tweede onderdeel waar we in de rondleiding op focussen, is de productie en verspreiding van boeken. Zo komt u langs plekken waar vroeger boekproductie plaatsvond en waar boeken verkocht werden, maar u komt ook langs plekken waar dat tegenwoordig gebeurt. We bestuderen kerken, kloosters en de productie van boeken tegelijkertijd, omdat boeken vooral gebruikt en geproduceerd werden door geestelijken. Kloosters waren vaak de bron van boekproductie in de middeleeuwse stad. Een samengenomen rondleiding van kerken, kloosters, boekproductie en -verspreiding is dus een logische combinatie. Kortom, deze rondleiding verbindt het heden met het verleden om je een kijkje te geven in de veranderingen en gelijkenissen tussen middeleeuws en hedendaags Leiden.

In het volgende hoofdstuk is de looproute van de rondleiding te vinden. Bij het volgen van deze route is het belangrijk om twee dingen in de gaten te houden: ten eerste is het belangrijk om rekening te houden met de openingstijden van enkele publieke plaatsen zoals de Hortus Botanicus en het Sint Annahofje. Deze plekken zijn helaas niet vierentwintig uur per dag open. Wij raden je aan om deze rondleiding overdag te volgen, anders loop je het risico dat je enkele plekken niet kunt betreden. Ten tweede is er in de rondleiding rekening gehouden met de momenteel (mei 2023) afgesloten Paterbrug. De rondleiding volgt hiervoor

een omleiding. Het kan echter zijn dat andere plaatsen van de rondleiding ook afgesloten zijn op het moment dat je de rondleiding volgt. Wij raden je aan om voor vertrek te controleren of de route ergens belemmerd is en zo nodig de looproute aan te passen.

Route

De rondleiding door Leiden is 4,1 kilometer lang en begint bij het Academiegebouw aan het Rapenburg. De rondleiding zal je langs dertien plekken leiden die in de middeleeuwen te maken hadden met boekproductie en -verspreiding in Leiden. Een plattegrond van de route is op de afbeelding hieronder te zien (afbeelding 1). De route is ook terug te vinden en te gebruiken via Google Maps: <https://goo.gl/maps/ZTwSG6Jpr1ru1QuRA>. In dit document staan ook routeaanwijzingen, dus het is ook mogelijk om dit document te printen en zonder Google Maps op pad te gaan.

Afbeelding 1: Route van de rondleiding op Google Maps.

Locatie 1: Academiegebouw, Rapenburg 73

We staan aan het Rapenburg, bij het Academiegebouw van de Universiteit Leiden. Op deze plek stond vroeger een klooster. Hier zullen we het zo nog uitgebreider over hebben. Laten we beginnen met: wat is nu precies een klooster?

A) Kloosters in de middeleeuwen

Door Anneruth van Oostveen

In deze rondleiding wordt veel informatie gedeeld over kloosters in Leiden in de middeleeuwen. Om een beter beeld te krijgen van deze kloosters is het handig om wat meer te weten over kloosters in het algemeen.

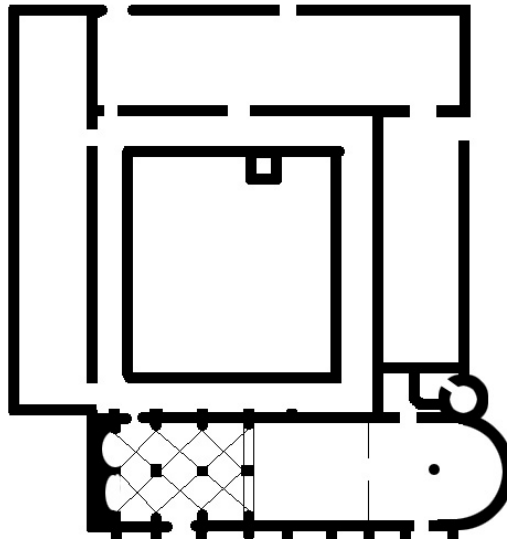
Een klooster (ook wel convent genoemd) is een gebouw of een groep gebouwen waarin mensen wonen die zich in hun leven volledig richten op God. Een convent kan bestaan uit een gemeenschap van mannen of vrouwen, afhankelijk van het type klooster, maar mannen en vrouwen wonen nooit samen in één klooster. Soms was er wel een mannelijke kloosteroverste een vrouwenklooster, maar die leefde dan wel gescheiden. In Nederland waren er vooral kloosters die de regels volgden van katholieke heiligen. Over een van deze kloosterordes, [de Orde van Augustinus](#), volgt [later](#) meer informatie.

Een convent bestond doorgaans uit een kapel of kloosterkerk, slaapzalen voor de kloosterlingen, een [kapittelzaal](#) en een refter (eetzaal). Soms beschikte een klooster ook over een kleine bibliotheek. Kloosterlingen bezochten meerdere keren per dag de kapel voor een dienst, waar ze werden onderwezen door de kloosteroverste. Afhankelijk van de orde van het convent heet de kloosteroverste ‘abt’ of ‘prior’.

In de veertiende eeuw ontstond in Nederland [de Moderne Devotie](#). Dit was een vorm van kloosterleven waarbij een eenvoudig en vroom leven centraal stond. Doordat deze manier van leven veel mensen aansprak, ontstonden er in deze tijd veel nieuwe kloosters in Nederland. Een andere reden om een klooster in te gaan, was vanwege de sociale veiligheid. Met name voor vrouwen die niet wilden trouwen kon het leven in een klooster een uitkomst zijn.

Doorgaans waren conventen erg arm, omdat de kloosterlingen het meestal zelf niet al te breed hadden en omdat het klooster eventuele rijkdommen doneerde. Bij de inwijding in het convent legden kloosterlingen de kloostergelofte af. Hierbij beloofden ze onder andere om in armoede te leven. Om toch de kost te kunnen verdienen, werd er in kloosters vaak

gewerkt. Het produceren en verkopen van handschriften gold voor veel kloosters als een belangrijke inkomstenbron. Over deze productie zal gedurende de rondleiding meer informatie worden gegeven.

Afbeelding 2: Een typische kloosterplattegrond. Bron:
'Klooster (gebouw)', *Wikipedia*,
<[https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_\(gebouw\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_(gebouw))> (13 mei
2023).

B) Sint Maria Magdalenaklooster, de Witte Nonnen: algemene informatie

Door Annelise Marck

Hier aan het Rapenburg stond vroeger het vrouwenklooster van [Sint Maria Magdalena](#). Dit klooster werd gesticht rond 1447 en bood onderdak aan volgers van [de Orde van Dominicus](#) en de Tweede [Orde van Augustinus](#). Deze zusters werden ook wel de 'Witte Nonnen' genoemd, omdat ze witte kleding droegen. De meeste zusters waren niet van adel en het klooster was dan ook eerder arm dan rijk. Dat betekende waarschijnlijk ook dat sommige van hen niet konden lezen en schrijven, zeker niet in het [Latijn](#), dat destijds de meest gebruikte taal voor boeken was.

Het [klooster](#) bevatte een eetzaal, een gezamenlijke werkkamer, kelders, een gang rondom het binnenplein, een slaapzaal, cellen voor individuele studie en een kloosterkapel. De kloosterkapel werd in 1516 voltooid. Helaas is deze door een brand in 1619, en misschien ook al door een brand in 1569, ernstig beschadigd geraakt. Een latere versie van de kloosterkapel is nu nog overduidelijk te zien als je voor dit gebouw staat. Dat is namelijk het

Academiegebouw dat nu eigendom is van de Universiteit Leiden en vooral voor belangrijke gebeurtenissen gebruikt wordt, zoals zaken rondom afstuderen, promoties, lezingen en oraties. Van de rest van het klooster is niets meer terug te zien, maar de Nonnensteeg en de Nonnenbrug die, vanaf het Rapenburg gezien links van het Academiegebouw liggen, herinneren er nog wel aan.

Afbeelding 3: Het huidige Academiegebouw, met op de voorgrond de Nonnenbrug.

Bron: 'Academiegebouw', *Visit Leiden*,

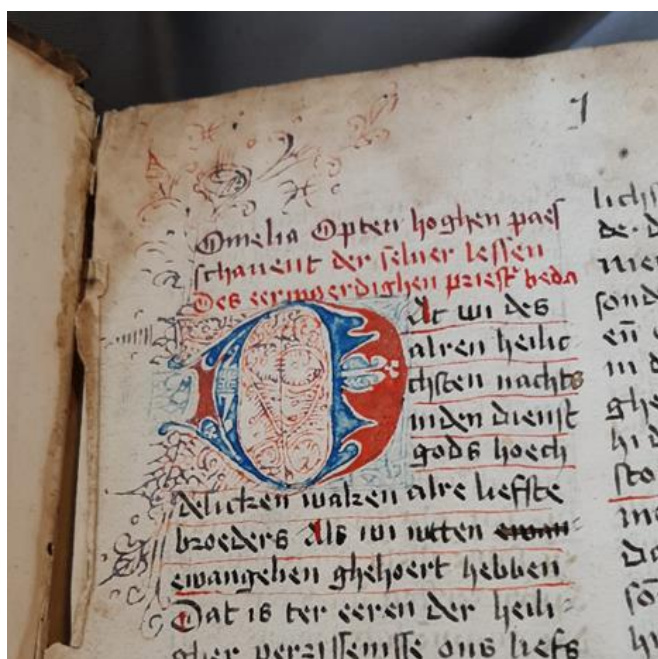
<<https://www.visitleiden.nl/nl/locaties/4116710871/academiegebouw>> (28 april 2023).

C) Boekproductie door de Witte Nonnen

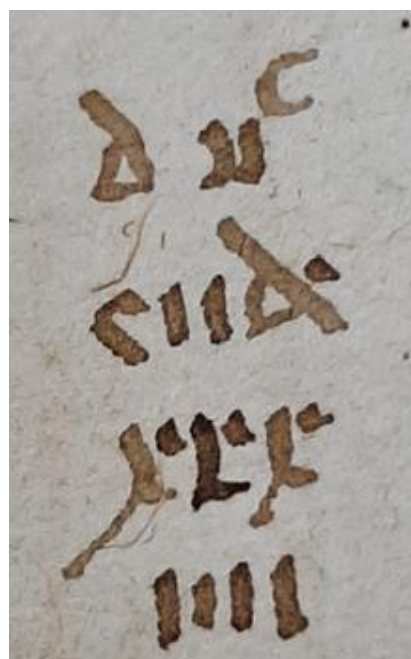
Door Annelise Marck

Van het [Sint Maria Magdalenaklooster](#) zijn helaas niet veel boeken bekend. Net zoals bijvoorbeeld de monniken in het [klooster van Lopsen](#) zullen ook de Witte Nonnen boeken geproduceerd, gebruikt of verkocht hebben, maar helaas zijn er hiervan weinig overgebleven. Met boeken kunnen allerlei dingen gebeuren. Misschien zijn ze verloren gegaan bij een brand, kwijtgeraakt of zijn ze simpelweg zo vaak gebruikt dat ze het niet meer waard waren om nog te bewaren.

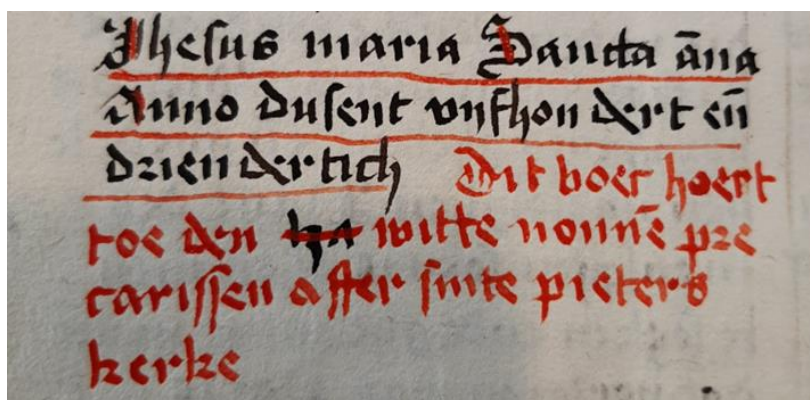
Gelukkig zijn er nog twee boeken uit dit klooster over, beide bedoeld voor publiek gebruik. Het eerste (Gent, UB: 469) is een boek met regels (constituties) die de nonnen moesten naleven en een lijst om de doden te gedenken (een obituarium). Dit boek ligt nu in de Universiteitsbibliotheek van Gent. Door dit boek weten we relatief veel over de nonnen en over het [klooster](#) waarin ze woonden. Het tweede boek (LTK 336) is nog altijd in Leiden te vinden en bevat preken van allerlei belangrijke katholieken, bijvoorbeeld van de monnik [Beda Venerabilis](#). Het is handgeschreven en van [papier](#) gemaakt. De versiering is niet zo uitbundig als in veel andere middeleeuwse boeken, maar er staat wel eenvoudig [penwerk](#) in. We weten zeker dat het boek in dit klooster gemaakt is, omdat dat vermeld staat in het [colofon](#). Er staat dat het boek in 1533 en 1534 in het Sint Maria Magdalenaklooster geschreven is.

Afbeelding 4: LTK 336, f.1r (foto door A. Marck).

Afbeelding 5: LTK 336, f.239r (foto door A. Marck).

Afbeelding 6: LTK 336, f.141v (foto door A. Marck).

Bronnen:

‘Academiegebouw (Leiden)’, *Wikipedia*,

<[https://nl.wikipedia.org/wiki/Academiegebouw_\(Leiden\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Academiegebouw_(Leiden))> (21 april 2023).

DeGregorio, S., ed., *The Cambridge Companion to Bede* (Cambridge: University Press, 2010)

<<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/10.1017/CCOL9780521514958>>.

Gent, Universiteitsbibliotheek, UB 469, te vinden op BNM-I, ‘Gent, UB: 469’,

<<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/tekstdragers/TDRA000000000115>>.

‘Geschiedenis van het Nederlandse kloosterleven’, *Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven*.

<<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/kloosterleven/geschiedenis.html>> (13 mei 2023).

‘Klooster’, *Kunstbus*, 20 maart 2022. <<https://www.kunstbus.nl/cultuur/klooster.html>> (13 mei 2023).

‘Klooster (gebouw)’, *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_\(gebouw\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_(gebouw))> (13 mei 2023).

‘Kloostergeloften’, *Wikipedia*, <<https://nl.wikipedia.org/wiki/Kloostergeloften>> (13 mei 2023).

Leiden, Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL), LTK 336, digitaal te raadplegen op BNM-I, ‘Leiden, UB: LTK 336’, <<http://hdl.handle.net/11240/f6ae7196-6d47-42af-ab22-dd9c7884e49f>> en ook ‘The White Nuns of Leiden’, *Digital Manuscripts in the Classroom*, <<https://digmanclass.universiteitleiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.

Obreen, H.G.A., ‘Bijdragen tot de geschiedenis van het Witte-Nonnen-klooster der orde van St. Dominicus’, in *Leidsch Jaarboekje*, red. J.E. Heeres et al. (Leiden: A.W. Sijthoff, 1905), pp. 1-13.

Visit Leiden, ‘Academiegebouw’,

<<https://www.visitleiden.nl/nl/locaties/4116710871/academiegebouw>> (28 april 2023).

Locatie 2: Hortus Botanicus, Rapenburg 73

ROUTEAANWIJZING:

Loop het grote hek naast de oude kloosterkapel door en ga tussen de twee gebouwen door naar de Hortus Botanicus van de Universiteit Leiden. Het is voor deze rondleiding niet relevant om een kaartje te kopen, maar bij voldoende tijd is het wel een mooi uitstapje.

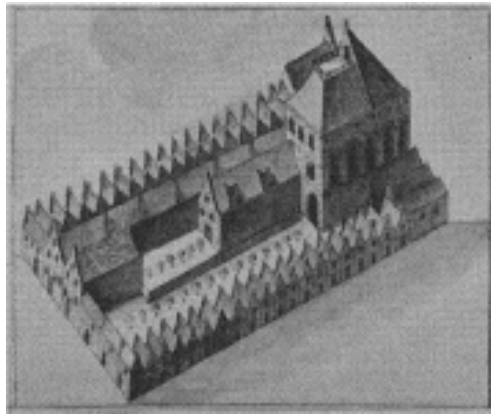
A) Sint-Catharinaklooster aan het Rapenburg: algemene informatie

Door Anneruth van Oostveen

Achter het [klooster van de Witte Nonnen](#) lag vroeger het [Sint-Catharinaklooster](#). De nonnen van het [Sint-Catharinaklooster](#) volgden de [Regel van Sint Augustinus](#). Het [klooster](#) strekte zich uit langs de oude stadsmuur, van de Doelensteeg tot aan de Catrijnesteeg. De Catrijnesteeg bestaat nu niet meer, maar is destijds vernoemd naar dit klooster. Op de plek waar het klooster vroeger stond, vind je nu het Lipsiusgebouw, het Huizingagebouw en de botanische tuin, waar je nu staat. Deze tuin is beter bekend als de 'Hortus Botanicus'. Al deze plekken zijn eigendom van de Universiteit Leiden.

Het is niet precies bekend wanneer het klooster gesticht is, maar het werd voor het eerst vermeld in 1444. Het klooster bestond toen al enige tijd, want in latere bronnen wordt van een brand gesproken die al in 1415 in het klooster plaatsvond. Bij deze brand zijn de zusters veel van hun eigendommen kwijtgeraakt. Sowieso zullen de zusters erg arm geweest zijn. Dit was in de middeleeuwen niet ongebruikelijk voor nonnen.

Bij de uitbreiding van de Hortus Botanicus in 1736 zijn er op de locatie van het klooster botten opgegraven. Hierdoor gaan historici ervan uit dat het Sint-Catharinaklooster een eigen kerkhof en kapel had. Er zijn twee [manuscripten](#) bewaard gebleven die eigendom zijn geweest van het klooster, wat erop kan wijzen dat het klooster ook een eigen bibliotheek had. Het is niet bekend tot wanneer het klooster hier stond, maar in 1590 begon de aanleg van de botanische tuin, dus toen was het klooster er al niet meer.

Afbeelding 7: Tekening van het Sint-Catharinaklooster. Bron: Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden: E.J. Brill, 1975) deel I, p. 203 afb. 201.

B) Boekproductie door het Sint-Catharinaklooster

Door Anneruth van Oostveen

De zusters van het [Sint-Catharinaklooster aan het Rapenburg](#) zullen in hun vrije tijd handenarbeid verricht hebben. Dit was destijds heel gewoon in een klooster. Er werd gewerkt om twee redenen: om de kost te verdienen en om luiheid tegen te gaan. Er waren verschillende vormen van handenarbeid in kloosters: agrarische handenarbeid, textielproductie en boekproductie. Het kopiëren en produceren van boeken gold als een belangrijke vorm van werk, omdat de kloosterlingen tijdens het schrijven hun aandacht volledig op God konden richten.

Van het Sint-Catharinaklooster is niet bekend welke manier van werk ze gedaan hebben. Wel zijn er twee boeken bewaard gebleven die eigendom zijn geweest van het klooster. Het is daarom goed mogelijk dat de zusters teksten hebben gekopieerd. Het ene boek uit het klooster is een gebedenboekje uit het begin van de vijftiende eeuw. Achterin het boek staat vermeld dat het boek aan Heyl Ghijsbrechts Canterdochter, een non uit het

klooster, heeft toebehoord. Het is mooi versierd met onder andere gouden inkt. Het is onduidelijk wie dit [penwerk](#) heeft toegevoegd, aangezien het er professioneel uitziet.

De andere overgebleven tekst is een preek uit het klooster. Deze is halverwege de zestiende eeuw opgeschreven, vlak voordat het klooster ophield te bestaan. Deze twee teksten lijken te bevestigen dat de bewoners van het klooster zelf teksten hebben overgeschreven, voornamelijk voor eigen gebruik.

Afbeelding 8: Penwerk en versieringen in Cgm 135. Bron: München, Bayerische Staatsbibliothek (BSB), Cgm 135.

Bronnen:

‘Hortus botanicus Leiden’, *Wikipedia*,

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Hortus_botanicus_Leiden> (28 april 2023).

‘Kloosterlijst’, *Geoplaza*, <<https://geoplaza.vu.nl/projects/kloosterlijst/nl/index.php>> (31 maart 2023).

‘Leiden, Augustinessen S. Catharina / bij het Rapenburg’, *BNM-I*.

<<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/lexicontermen/LEXI000000005365>> (6 mei 2023).

‘Leiden Map 1614’, *Map warper*. <http://warper.erfgoedleiden.nl/maps/1765#Preview_tab> (28 april 2023).

Luijk, M. van, ‘Want ledicheit een vyant der zielen is’. Handenarbeid in laatmiddeleeuwse vrouwengemeenschappen’, *Madoc*, 17-1 (2003), pp. 114-122, via DBNL, <https://www.dbnl.org/tekst/mad001200301_01/mad001200301_01_0021.php> (29 maart 2023).

Mieris, F. van, *Beschryving der stad Leyden*, (Leiden: De weduwe Abraham Honkoop, 1762), Vol. I. (Den Haag, KW, 193 B 13).

‘MÜNCHEN, BSB: Cgm 135’, *BNM-I*. <<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/tekstdragers/TDRA000000005374>> (6 mei 2023). Digitaal te raadplegen op Biblissima,

<<https://iiif.biblissima.fr/collections/manifest/9c759de9d3443ccd3c4b29889bd9e8e4204a8a6f>>.

Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden: E.J. Brill, 1975) deel I.

Locatie 3: Sint Annahofje, Zegersteeg 14

ROUTEAANWIJZING:

Sla bij het houten hek van de botanische tuin linksaf en volg de weg langs het P.J. Vethgebouw mee naar links. Je loopt onder het gebouw door en komt daarna op de 5e Binnenwestgracht langs het water uit. Sla na ongeveer 150 meter linksaf de Zegersteeg in. De locatie bevindt zich op nummer 14.

We bevinden ons nu in het Sint Annahofje. Dit hofje is in 1503 gesticht en was destijds bedoeld als woonplaats voor dertien weduwen of maagden boven de veertig. Hoewel er aan dit hofje [leken](#) woonden, en geen kloosterbroeders of -zusters, kunnen we hier toch nog iets terugzien van het gemeenschapsleven dat de [kloosterorde van Augustinus](#) stimuleerde. Men woonde hier dicht bij elkaar en had elkaar ook nodig om een goed leven te kunnen leiden.

A) De Orde van Augustinus

Door Felix Fischer

Op veel van de plekken waar wij langskomen in deze rondleiding, stonden vroeger kloosters van de Augustijnse kloosterorde of kloosters die onder een andere kloosterorde vielen, maar die ook de leefregels van [Sint Augustinus](#) volgden. Dit laatste is het geval bij het [klooster van de Witte Nonnen](#): zij volgden [de Orde van Dominicus](#), maar hielden ook de Regel van Augustinus aan. Omdat de Orde van Augustinus vaak voorkomt in de rondleiding, zullen we een korte toelichting geven over deze Orde.

De Orde van Augustinus is een van de oudste en belangrijkste kloosterordes in Europa. Deze orde werd rond het jaar 400 gesticht en vernoemd naar [Sint Augustinus](#) van Hippo. In de kloosterregels, die [Sint Augustinus](#) opstelde bij de stichting, stond gemeenschapszin centraal. Deze Regel van Augustinus was de basis voor het kloosterleven. De individuele relatie met God was volgens [Sint Augustinus](#) namelijk niet het enige dat belangrijk was in het kloosterleven. De onderlinge relaties tussen de broeders of zusters van het klooster waren minstens net zo belangrijk. Hij zag deze naastenliefde als een andere uitdrukking van de liefde voor God. Naast de gemeenschapszin was het leiden van een simpel leven een andere belangrijke pilaar van de Regel van Augustinus. Armoede was geen deugd, maar het delen van individuele bezittingen werd wel als een kwaliteit beschouwd.

De kloosterorde van Augustinus kan in drie orden worden onderverdeeld. Een aantal

van deze ordes zullen we op de route tegenkomen. Leden van de Eerste en Tweede Orde van Augustinus waren respectievelijk ingewijde monniken en ingewijde nonnen. Leden van de Derde Orde van Augustinus waren in veel gevallen [lekenbroeders of -zusters](#). Deze groepen hadden geen officiële kerkelijke geloftes afgelegd, maar vormden zich zelf tot, in sommige gevallen onafhankelijke, kloostergemeenschappen.

Afbeelding 9: [Sint Augustinus](#) in de Kroniek van Neurenberg.

Bron: 'Saint Augustine in the Nuremberg Chronicle',

Wikimedia Commons,

<[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles - Augustine \(CXXXVIr\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_-_Augustine_(CXXXVIr).jpg)> (23 mei 2023).

Bronnen:

'Derde Orde', *Wikipedia*,

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Derde_orde> (28 april 2023).

Driessen, G.L., 'De Leidse Hofjes', in *Leids jaarboekje 1948*, red. E. Penick et al. (Leiden: A.W. Sijthoff, 1948), pp. 47-79 (p. 55).

- Hunnink, V., *Regel van Augustinus* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2010).
- ‘Kloosterling Zonder de Klerikale Wijdingen’, *Wikipedia*,
<<https://nl.wikipedia.org/wiki/Lekenbroeder>> (28 april 2023).
- ‘Regel van Augustinus’, *KRO-NCRV* (Regel van Augustinus | KRO-NCRV, 2023)
<<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/r/regel-van-augustinus>> (28 april 2023).
- ‘Rule of Saint Augustine’, *Wikipedia*,
<https://en.wikipedia.org/wiki/Rule_of_Saint_Augustine> (28 april 2023).
- Wylin, W., ‘De Geschiedenis En Huidige Structuur van de Orde Der Augustijnen’,
Tenbunderen.be, 2014, <<https://www.tenbunderen.be/geschiedenis.html>> (28 april 2023).

Locatie 4: Erfgoed Leiden en Omstreken, Boisotkade 2A

ROUTEAANWIJZING:

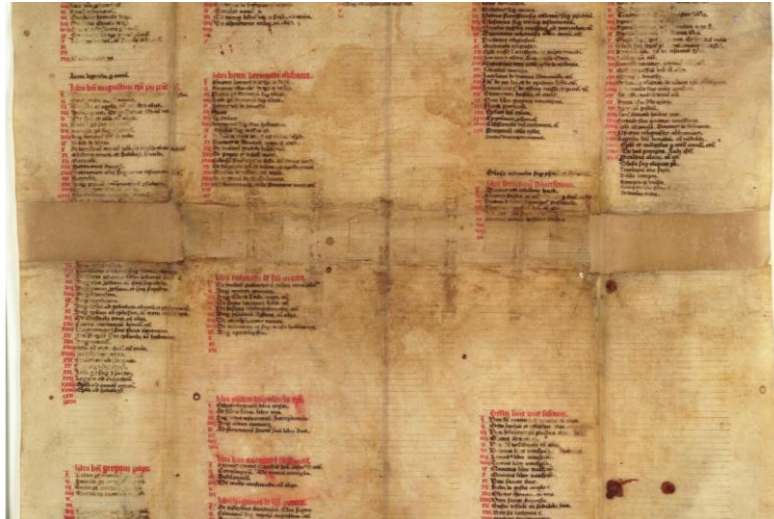
Loop verder door de Zegersteeg en sla aan het einde, bij de Kaiserstraat, rechtsaf. Ga vóór de gracht naar links, de Boisotkade op, en volg deze tot nummer 2A.

A) De catalogus van klooster Lopsen

Door Boudewijn van Kaam

Hier in het gebouw van Erfgoed Leiden en Omstreken worden allerlei historische documenten en boeken uit de regio verzameld. In deze collectie worden onder andere boeken en documenten bewaard die oorspronkelijk in [klooster Lopsen](#) geproduceerd zijn. Later zullen we de plek bezoeken waar klooster Lopsen vroeger stond. In klooster Lopsen werden een aantal verschillende typen boeken geproduceerd. Deze waren op enkele werken na van religieuze aard. Het waren voornamelijk [liturgische](#) werken: boeken waarin ceremoniële handelingen, gebeden en gezangen waren opgenomen. In de periode van 1441 tot 1507 heeft klooster Lopsen 74 [liturgische](#) werken geproduceerd. Van deze werken is bijna de helft opgemaakt uit misboeken. Twaalf werken waren [brevieren](#), boeken waarin gebeden stonden die de geestelijken op vaste momenten van de dag moesten bidden. Daarnaast waren er nog negen andere typen boeken, maar deze werden weinig geproduceerd. Al deze boeken waren bestemd voor verkoop aan religieuze instanties of individuele pastoren en waren dus niet voor gebruik binnen het klooster. Over de boeken die wel bestemd waren voor eigen gebruik is veel minder informatie te vinden. Dit komt doordat de kennis over de boeken die in Lopsen geproduceerd werden, voornamelijk uit brieven over de verkoop komt. Dit is een bron die niet voorkomt bij boeken voor eigen gebruik. Naast [liturgische](#) werken werden er ook boeken voor [leken](#) geproduceerd. Dit waren onder andere [getijdenboeken](#), kinderboeken en kalenders. Dit soort boeken werd niet vaak geproduceerd. In de gehele bestudeerde periode zijn er slechts zes [getijdenboeken](#), één kalender en twee kinderboeken geproduceerd en verkocht. Ten slotte werden er ook administratieve boeken geproduceerd.

Van veel boeken is niet bekend hoe ze gebonden zijn en van welk materiaal ze gemaakt zijn. De reden hiervoor is dat veel boeken verloren zijn gegaan, of dat het boek sindsdien opnieuw gebonden is. Wel wordt er bij sommige boeken geschreven over het materiaal, zo is er bekend dat er in Lopsen twee evangeliën geproduceerd zijn, waarvan er één van [papier](#) was en waarvan de andere een luxe editie was.

Afbeelding 10: Catalogus van klooster Lopsen. Bron: ‘208A Catalogus van de bibliotheek van Lopsen, voor 1497. 1497’, *Erfgoed Leiden en Omstreken*,

<<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/archieven/archievenoverzicht/file/c48bf9255a235edb065db39441b3b25>> (31 mei 2023).

Bronnen:

‘208A Catalogus van de bibliotheek van Lopsen, voor 1497. 1497’, *Erfgoed Leiden en Omstreken*,

<<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/archieven/archievenoverzicht/file/c48bf9255a235edb065db39441b3b25>> (31 mei 2023).

As-Vijvers, A.M.W., ‘Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen near Leiden’, *Oud Holland - Journal for Art of the Low Countries*, 134 (2021).

Locatie 5: Heilige Lodewijkkerk, Steenschuur 19

ROUTEAANWIJZING:

Wandel een klein stukje door en sla vóór de brug en de gracht linksaf. Loop over het Vliet tot je weer aan het Rapenburg uitkomt en sla rechtsaf. Ga de eerste brug naar links over. Je staat nu bij het Kamerlingh Onnesgebouw. Sla rechtsaf en volg de Steenschuur tot je op nummer 19 bent.

We staan bij de rooms-katholieke Heilige Lodewijkkerk. De voorgevel hiervan stamt uit 1538 en de toren uit 1594, dus het is een goed voorbeeld van de architectuur uit de tijd waar we over spreken. Dat is echter niet de reden dat we hier staan. In deze kerk worden nog missen in het Latijn gehouden. Dit is daardoor een van de weinige plekken in Leiden waar je met een beetje moeite nog Latijn kan horen.

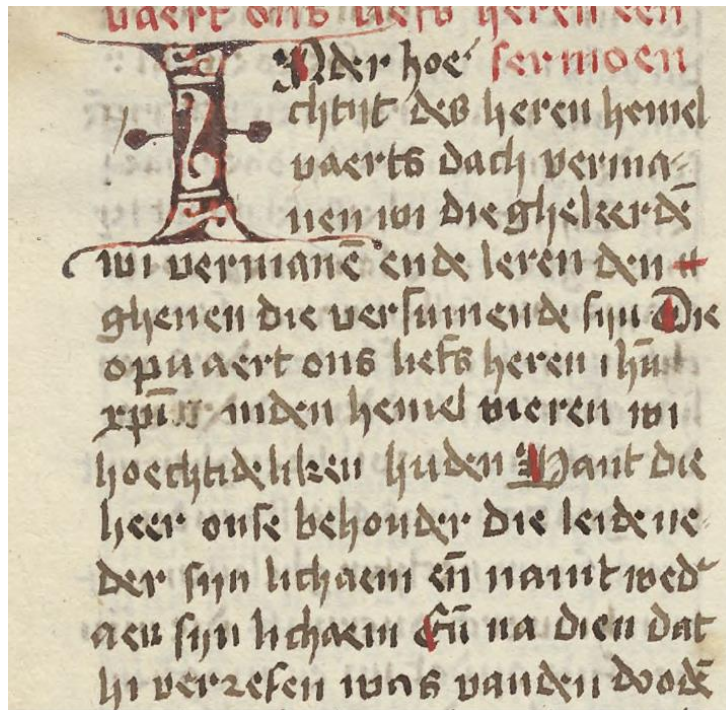
A) Middelnederlands en Latijn in kloosterteksten

Door Annelise Marck

De boeken die we in de Leidse [kloosters](#) vinden zijn bijna altijd in het Middelnederlands of in het Latijn geschreven. Het Latijn is in de middeleeuwen traditioneel de ‘taal van de kerk’, waarin men met God communiceert. In de kerk waar we voor staan gebeurt dat zoals gezegd nog steeds. Al eeuwenlang, beginnend bij de Romeinen, hanteert de geestelijkheid het Latijn als internationale taal. De katholieke kerk beschouwde het Latijn vroeger zelfs als enige echte schrijftaal. Aangezien de kloosters onlosmakelijk met de kerk en dus met deze traditie verbonden zijn, zijn de meeste religieuze werken in de vroege en hoge middeleeuwen in het Latijn geschreven en gekopieerd. Zolang de geestelijken waarvoor ze bedoeld waren de teksten konden lezen, was dat geen probleem.

Richting de late middeleeuwen zien we steeds meer religieuze werken in het Middelnederlands verschijnen. Deze taal, in beschrijvingen vaak afgekort als *Mnl.*, is een voorloper van het huidige Nederlands. Van standaardisering was destijds nog geen sprake: het Middelnederlands bestond uit meerdere dialecten verspreid over de Lage Landen. Al deze varianten werden door de mensen zelf ‘[Diets](#)’ genoemd. Oorspronkelijk werd er maar weinig in deze volkstaal geschreven. De geestelijken beschouwden het als laag en ongeschikt voor de verheven onderwerpen die ze wilden beschrijven. In de twaalfde en dertiende eeuw komt hier verandering in. Dit komt onder andere door de beweging van de Moderne Devotie,

waarin het persoonlijke geloof een grotere rol kreeg. Vooral in vrouwenkloosters kenden de gelovigen meestal niet genoeg Latijn om de teksten te kunnen lezen. Voor hen was het nuttig om teksten in de volkstaal te kunnen bestuderen. Daarnaast wordt de rol van het lezende [lekenpubliek](#), dat meestal ook geen Latijn kent, steeds groter. Het monopolie van het Latijn voor religieuze teksten neemt door de tijd heen af, zodat in de Leidse kloosters in de vijftiende en zestiende eeuw zowel teksten in het Latijn als in het Middelnederlands te vinden zijn.

Afbeelding 11: Middelnederlandse tekst. Bron: LTK 336, f.30v, 'The White Nuns of Leiden', *Digital Manuscripts in the Classroom*, <<https://digmanclass.universiteitleiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.

Bronnen:

'De buitengewone vorm van de Heilige Mis: de Tridentijnse Mis', *Heilige Lodewijkkerk*, <<https://www.lodewijkparochie.nl/vieringen/tridentijnse-mis>> (16 mei 2023).

'Heilige Lodewijkkerk (Leiden)', *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Lodewijkkerk_\(Leiden\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Lodewijkkerk_(Leiden))> (16 mei 2023).

Scheepsma, W.F., *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. (Amsterdam: Prometheus, 1997).

Uytfanghe, M. van, 'De "vadertaal" Latijn in de dertiende eeuw', *Handelingen - Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 53 (1999), pp. 23-53, <<https://doi.org/10.21825/kzm.v53i0.17250>>.

Wackers, P., 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding', in *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*, red. P. Wackers et al. (Amsterdam: Prometheus, 1996), pp. 9-42.

Locatie 6: Terpen Tijn 4art, Nieuwe Rijn 57

ROUTEAANWIJZING:

Volg de straat voor ongeveer 200 meter, alsmaar rechtdoor. Je kruist hierbij de Breestraat en de Botermarkt. Ga direct na de Karnemelksbrug over de Nieuwe Rijn naar rechts en stop bij nummer 57.

Je staat voor een winkeltje voor kunstbenodigdheden, waarmee je allerlei dingen kunt maken en versieren. Dit is van alle tijden: de middeleeuwse boeken die in de kloosters gemaakt werden, waren vaak ook al versierd.

A) Leids penwerk

Door Felix Fischer

Veel van de [manuscripten](#) waar je in deze rondleiding naar kijkt, zijn prachtig verlucht met illustraties en andere versieringen rondom de tekst. In de meeste gevallen werd dit gedaan om de waarde van het boek te verhogen.

In de middeleeuwen bestonden er verschillende vormen van [verluchting](#). De simpelste vorm van [verluchting](#) was het veranderen van de inktkleur van het standaard zwart naar rood of zelfs groen of blauw. Een andere vorm van [verluchting](#) was het toevoegen van natuurlijke motieven of afbeeldingen aan de tekst. Deze gestileerde afbeeldingen werden vaak toegevoegd aan een [initiaal](#) of [lombarde](#). De kleur van dit penwerk contrasteerde bijna altijd met de inktkleur van het [initiaal](#). Zo kreeg een rood [initiaal](#) blauw penwerk en vice versa. In de loop van de dertiende eeuw werden [manuscripten](#) niet alleen verlucht, maar ook geïllustreerd. Dit betekende dat [manuscripten](#) niet alleen maar gestileerde afbeeldingen bevatten, maar ook illustraties. Deze illustraties werden vaak verwerkt in het [initiaal](#), een zogenoemd gehistorieerd [initiaal](#), of werden in het midden van de tekst gepositioneerd. In sommige gevallen werden volledige pagina's geïllustreerd. Dit wordt een miniatuur genoemd.

Het penwerk van middeleeuwse [manuscripten](#) is een ontzettend interessant onderwerp voor boekhistorici. Wanneer een boek gedateerd is, kunnen zij namelijk aan de hand van het penwerk de plek van productie lokaliseren. Zo waren de zogenoemde 'radijsjes' en 'aubergines' typisch Zuid-Hollandse vormen van penwerk (zie afbeeldingen 1 en 2). Deze vormen van penwerk zijn gelokaliseerd rondom Leiden en zijn teruggevonden in

[manuscripten](#) uit de regio tussen Dordrecht en Gouda. Het is vaak lastig om precies onderscheid te maken tussen verschillende soorten penwerk. Zo komen verschillende stijlen tegelijkertijd voor en is een bepaalde stijl vaak niet een compleet nieuwe stijl, maar een evolutie van een al geïdentificeerde stijl.

Afbeelding 12: Radijsjes. Bron: Korteweg, A.S., 'Zuid-Holland' in *Kriezels, Aubergines en Takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse Handschriften Uit De Vijftiende Eeuw*, red. A.S. Korteweg en J. Gerritsen (Zutphen: Walburg Pers, 1992), p. 68.

Afbeelding 13: Aubergines met kleine radijsjes. Bron: Korteweg, A.S., 'Zuid-Holland' in *Kriezels, Aubergines en Takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse Handschriften Uit De*

Vijftiende Eeuw, red. A.S. Korteweg en J. Gerritsen
(Zutphen: Walburg Pers, 1992), p. 69.

Bronnen:

‘Boekverluchting’, in *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00271.php> (14
mei 2023).

Korteweg, A.S., ‘Zuid-Holland’ in *Kriezels, Aubergines en Takkenbossen: Randversiering in
Noordnederlandse Handschriften Uit De Vijftiende Eeuw*, red. A.S. Korteweg en J.
Gerritsen (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 68-83.

‘Penwerk’, in *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01541.php> (14
mei 2023).

Locatie 7: Ketelboetersteeg 27

ROUTEAANWIJZING:

Keer om, passeer de brug en loop met de Nieuwe Rijn aan je linkerhand naar de volgende brug. Ga die over, sla rechtsaf en meteen weer linksaf, de Choorlammersteeg in. Steek de Breestraat over naar de Plaatsteeg, loop die door en sla rechtsaf, de straat genaamd Langebrug in. De volgende locatie bevindt zich ongeveer op de hoek van de volgende steeg aan je rechterhand, de Ketelboetersteeg, nummer 27.

Op deze plaats heeft ooit een perkamentmaker genaamd Jan Coenenzoon zijn pand gehad.

A) Perkament

Door Sophie Granger

De meeste [manuscripten](#) waren in de middeleeuwen niet op [papier](#) geschreven, maar op perkament, een verfijnde dierenhuid die ook bekend is onder de naam vellum. Als tekstdrager was perkament een essentieel element van middeleeuwse boeken.

In een transactieregister van het klooster Mariënpoel is rond 1545 een briefje tussen de pagina's gestopt. Hierin vraagt broeder Claas Janszoon naar de status van zijn bestelling perkament, dat hij vanuit Amsterdam liet importeren naar het klooster. Het klooster Mariënpoel produceerde alleen boeken voor persoonlijk gebruik, niet voor de verkoop.

[Klooster Lopsen](#) vervaardigde en verkocht daarentegen wel [manuscripten](#). Dit was een van hun hoofdactiviteiten. In 1455 deed het klooster Lopsen een aankoop van tweeduizend kalfsvellen, wat een enorme hoeveelheid was. Eén vel, ook wel [folio](#) genaamd, kan in meerdere pagina's gevouwen worden. Deze leren vellen werden in het klooster zelf voorbehandeld en gepolijst met puimsteen. Klooster Lopsen heeft mogelijk leer gekocht via Cornelis uit Haarlem, die als boekbinder actief was tussen 1474 en 1515.

Niet alleen in de kloosters, maar ook daarbuiten werd perkament gemaakt, bijvoorbeeld door de uitgever [Jan Severszoon](#). In zijn tijd was hij bekend vanwege het drukken van de Divisiechroniek van [Cornelius Aurelius](#) uit klooster Lopsen in 1517. Hij maakte grote hoeveelheden perkament en noemde zichzelf 'parcamentmaker'. Een andere naam voor dit beroep is 'francijnmaker', zoals Jan Coenenzoon ook genoemd werd. Deze naam werd binnen het vakgebied van de leerlooier specifiek gebruikt om mensen aan te

duiden die perkament produceerden. Leer verwerken werd in de middeleeuwen gezien als een van de smerigste beroepen, omdat leerlooiers de dierenhuiden moesten afschrappen en vervolgens moesten wassen met urine. Al deze stinkende bedrijven stonden bij elkaar langs de Donkeregracht, en vanaf 1659 ook aan de Zijlstraat, die vroeger de Looierstraat genoemd werd.

Afbeelding 14: Een perkamentmaker. Bron: *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*, Band 1.

Nürnberg 1426-1549. Stadsbibliothek Nürnberg, Amb.

317.2° f.34v, van 'Mendel I 034 v', *Wikimedia*

Commons,

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mendel_I_034_v.jpg> (25 mei 2023).

Bronnen:

As-Vijvers, A.M.W., 'Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen, near Leiden', *Oud Holland - Journal for Art of the Low Countries* vol. 134 2-3 (2021), p. 73.

Bouwman, A., Vlist, E. van der, 'Van schrijven naar drukken: Het Leidse boek tussen begin en Beleg', in *Stad van boeken: Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*, red. A. Bouwman, E. van der Vlist, B. Dongelmans, P. Hoftijzer (Leiden: Primavera Pers, 2008), pp. 1-115 (pp. 76, 85, 127).

- Kwakkel, E., *Books Before Print* (Leeds: Arc Humanities Press, 2018), p. 7.
- Oosten, R. van, en Muurling, S.T.D., 'Smelly business: De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581', *Holland. Historisch tijdschrift* vol. 51-3 (2019), pp. 128-132.
- 'Personen' (Database; 'Beroep: fransijnmaker'), *Historisch Leiden in Kaart*,
<<https://www.historischleideninkaart.nl/personen/?BeroepId=517&Beroepsgroep=fransijnmaker>> (16 mei 2023).

Locatie 8: Breestraat t.h.v. nr. 73 (Boekhandel De Slegte/Mayflower Bookshop)

ROUTEAANWIJZING:

Volg de Langebrug voor ongeveer 130 meter en ga dan rechtsaf de Pieterskerk-Choorsteeg in. Je komt nu weer op de Breestraat uit. Sla linksaf en loop zo'n 100 meter naar Boekhandel De Slegte.

Als je door de Breestraat loopt, zie je veel boekhandels, waaronder de bekende Boekhandel De Slegte en de Mayflower Bookshop. Maar hoe zat het eigenlijk met de boekverkoop in de middeleeuwen?

A) De boekverkoper in de middeleeuwen

Door Ghislaine Bros

In de eenentwintigste eeuw is het erg makkelijk om aan een boek te komen. Iedere boekwinkel, waarvan er in de Breestraat vandaag de dag een stuk of zes zijn, bevat boekenkasten en tafels vol boeken. Niet alleen het aantal exemplaren zou verbijsterend zijn voor de gemiddelde middeleeuwse burger, maar ook het diverse assortiment aan titels binnen verschillende genres en in verschillende talen. Tegenwoordig kunnen boeken ook gemakkelijk via het internet worden besteld, waarbij het assortiment nog veel groter is dan op de Breestraat. Vroeger was dit heel anders.

Boeken waren in de middeleeuwen erg prijzig – de huidige prijs van een dik Nederlandstalig boek is er niks bij. Materialen zoals [perkament](#) waren niet alleen duur, maar het kostte ook veel tijd en energie om een boek te produceren. Het hedendaagse fenomeen van de boekenwinkel bestond niet in de middeleeuwen. Hier en daar waren er wel gevestigde boekverkopers, maar zelfs bij deze tussenpersonen ging het veelal om boeken die in opdracht waren gemaakt. Het maken van boeken werd meestal door [kloosters](#) gedaan, zoals [Lopsen](#) en [Engelendaal](#). Er kan dan ook gezegd worden dat de kloosters fungeerden als een verre voorouder van de boekhandel.

De uitvinding van [Gutenbergs](#) losse loden letters maakte het mogelijk om binnen een kortere tijd een hoger aantal boeken te produceren voor minder geld. Toen er eenmaal meer boeken op de markt kwamen, steeg het belang van tussenpersonen. De boekenwinkels die

toentertijd opkwamen, zagen er anders uit dan die van tegenwoordig. Boeken waren kostbaar en werden dus goed opgeborgen buiten het bereik van de klant. Een geïnteresseerde koper kon vragen naar specifieke titels of onderwerpen, maar kon niet op zijn eigen tempo het gehele aanbod doorlopen. In andere woorden, het was niet mogelijk om zomaar even rond te neuzen zoals dat tegenwoordig wel kan.

Afbeelding 15: Boekhandel circa 1628. Bron: Bray, D. de & Bray, S. de, 'Mensen En Twee Honden in Een Boekenwinkel', *Rijksmuseum*, RP-T-1884-A-290, 1628, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.29795>> (25 mei 2023).

Bron:

Thomas, J.D. 'The Book Trade in the Middle Ages', *Accessible Archives*, 3 maart 2014. <<https://www.accessible-archives.com/2014/03/book-trade-middle-ages/>> (25 mei 2023).

Locatie 9: Museum de Lakenhal, Oude Singel 32

ROUTEAANWIJZING:

Nu volgt een langer stuk lopen. Steek de Breestraat over en volg die verder voor ongeveer 90 meter, tot je bij de Vrouwensteeg uitkomt. Ga die in, ga de brug over en loop de steeg door tot je op de Haarlemmerstraat uitkomt. Ga daar naar links. Sla na ongeveer 100 meter rechtsaf de Stevenshof in. Volg dit straatje en vervolgens de Lange Lijsbethsteeg (ongeveer rechtdoor). Ga de brug over en naar links, de Oude Singel op. Nu sta je voor Museum De Lakenhal.

Informatie over middeleeuwse boeken en het gebruik ervan kun je niet alleen uit de boeken zelf afleiden, maar ook uit allerlei voorwerpen en kunstwerken die een museum als de Lakenhal in haar collectie heeft. Het is niet noodzakelijk om dit museum in te gaan, maar bij extra tijd is het wel de moeite waard.

A) Meubels voor boeken

Bij het gebruiken van boeken hoort speciaal boekenmeubilair. Er zijn niet alleen boekenkasten en boekenplanken nodig voor het opbergen, maar ook tafels voor het lezen en schrijven. Boeken werden in de middeleeuwen niet vaak plat neergelegd, maar meestal schuin op een lessenaar. Een eenvoudig voorbeeld is nu in [Molenmuseum De Valk](#) te zien, deze lessenaar werd op een tafel geplaatst. Het is niet bekend wanneer deze lessenaar gemaakt is. Er zijn maar weinig meubels uit de middeleeuwen [overgebleven](#), maar vanwege [illustraties](#) weten we soms wel hoe ze eruitzagen. Zo zien we een vroeg gebruik van een lessenaar in een Mariabeeldje uit 1485. Latere lessenaars waren vergelijkbaar in vorm, maar de stijl van versiering verschilde wel. Een aantal lessenaars is nu in Museum de Lakenhal te vinden. Bij een eikenhouten lessenaar uit 1665 is het tafelblad bekleed met een doek, om de boeken die erop gelezen werden te beschermen. Dit tafelblad werkt ook als een klep en kan geopend worden met een sleutel. Hieronder zitten verschillende vakjes en lades. Deze lessenaar werd niet alleen gebruikt om boeken op te lezen, maar ook als secretaire om documenten en brieven op te schrijven.

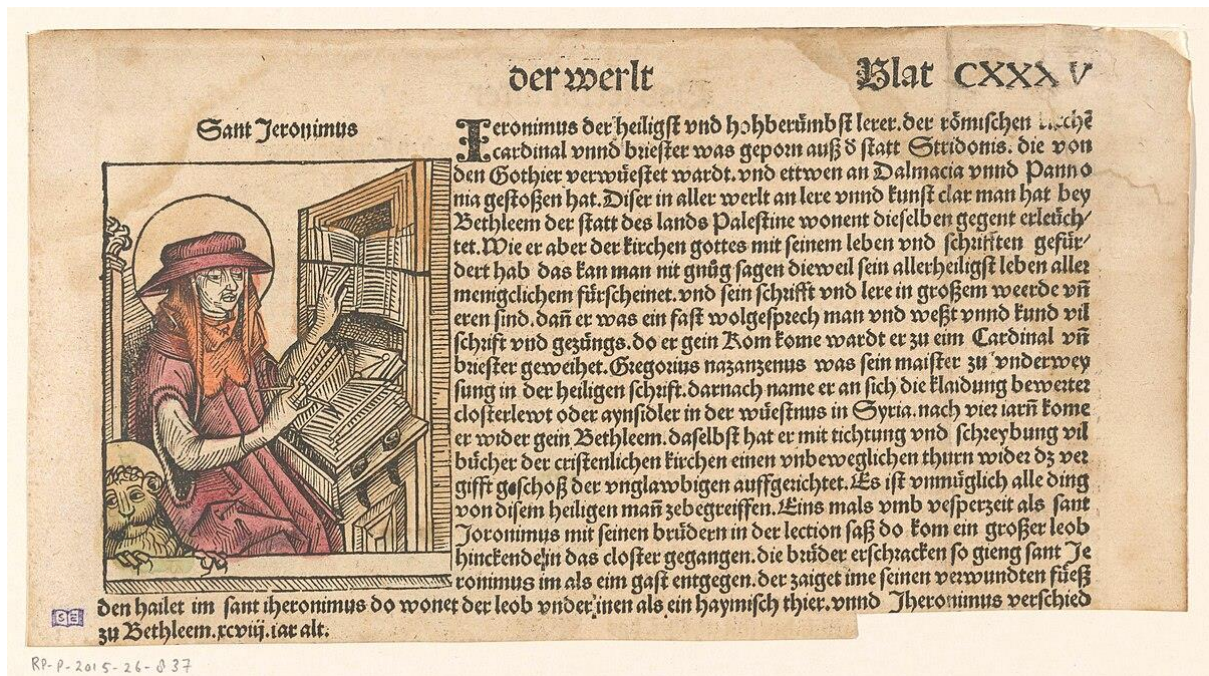

Afbeelding 16: Lessenaar op onderstel met groen laken op de klep.

Bron: *Museum de Lakenhal*, ca. 1665.

<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/2666>> (26 mei 2023).

In het museum is ook een schrijfkast te vinden: de onderste helft is een normale kast met deuren, maar bij de bovenste helft kan de plank naar voren geopend worden om een tafel te vormen. Dit type kast bestond al langer, en is te zien in een houtsneede uit 1494 waar de [heilige Hiëronymus](#) een boek aan het overschrijven is.

Afbeelding 17: Heilige Hiëronymus achter een lessenaar. Bron: Wolgemut, M., *Rijksmuseum*, RP-P-2015-26-837, 1494. <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.608697>> (26 mei 2023).

Een ander voorbeeld van lessenaargebruik en het schrijven van brieven is te vinden in een portret van Petrus Scriverius, een geleerde die het grootste deel van zijn leven in Leiden woonde. Het portret is geschilderd door Bartholomeus van der Helst. De metalen lessenaar op

het portret was geen groot meubelstuk. Het was klein van formaat en kon op een tafel worden gezet. Het afgebeelde boek is niet te identificeren en is op het portret meer bedoeld als verwijzing naar het beroep van Scriverius: hij was een oudheidkundige en uitgever van klassieke en humanistische literatuur.

Afbeelding 18: Portret van Petrus Scriverius. Bron: Helst, B. van der, *Museum de Lakenhal*, S 1445, 1651.
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-1445>> (26 mei 2023).

B) Boeken verbeeld in kunst

Niet alle boeken die in de middeleeuwen geproduceerd zijn, bestonden echt. Er zijn ook ‘nepboeken’, die alleen als afbeelding in de kunst bestaan. Door middel van deze kunst kunnen we indirect een beeld krijgen van de productie en het gebruik van boeken in Leiden.

Afbeelding 19: Zegelstempel van het klooster Lopsen of Sint Hieronymusdal. Bron: *Museum de Lakenhal*, 921.1, ca. 1500.
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/921-1>>.

Een voorbeeld van een boek dat verbeeld wordt op een object is te vinden op het zegelstempel van [klooster Lopsen](#). Kloosters in Leiden gebruikten [perkament](#) en [papier](#) niet alleen voor het produceren van boeken, maar ook voor hun correspondentie. Op deze stempel van klooster Lopsen staat een plaatje van [de heilige Hiëronymus](#) met een boek in zijn hand. Een zegel of blason is net als een logo; hiermee wordt getoond dat boeken een centrale rol spelen in klooster Lopsen. Een vergelijkbare afbeelding is te vinden op een [munt](#) uit de zestiende eeuw die dicht bij Leiden is gevonden. Op de munt is een heilige met een ganzenveer en een boek in zijn handen afgebeeld. Aan de slijtage kunnen we zien dat deze munt niet bedoeld was als een verzamelaarsobject, maar als een gebruiksvoorwerp.

Boeken werden ook wel eens afgebeeld in de beeldhouwkunst. Zo ook bij dit kleine vrouwelijke beeldje van eikenhout uit de vijftiende eeuw. Het is niet meer te achterhalen welke heilige hier precies afgebeeld is. Ook bij dit beeldje dat afgebeeld is in een rechtszaal is een boek te vinden. Deze keer is het dus niet in een religieuze context. Pieter Xavery heeft tijdens zijn studie in Leiden een serie van beeldjes uit terracotta vervaardigd. Samen vormen ze een rechtspraak. Dit beeldje uit 1673, de Griffier, laat een gerechtsschrijver zien die werkt aan een tafeltje met een lessenaar en een stapel wetboeken erop.

Afbeelding 20: Beeld voorstellende vrouwelijke heilige met boek in de hand. Bron: *Museum de Lakenhal*, 4270, vijftiende eeuw.
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4270>>.

Bronnen:

‘Beeld uit De Leidse Vierschaar: De Griffier, 1673’, *Museum de Lakenhal*, 4129 C,
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4129-c>> (26 mei 2023).

‘Beeld voorstellende vrouwelijke heilige met boek in de hand, 15de eeuw’, *Museum de*

- Lakenhal*, 4270, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4270>> (26 mei 2023).
- ‘De verkondiging aan Maria, Tilman Riemenschneider, ca. 1485 - ca. 1487’, *Rijksmuseum*, BK-16986-B, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.25493>> (26 mei 2023).
- Gelder, J.J. de., *Bartholomeus van der Helst* (Rotterdam: Brusse, 1921), pp. 86-88.
- Gent, J. van., *Bartholomeus van der Helst (ca. 1613-1670): een studie naar zijn leven en werk* (Zwolle: WBooks, 2011), p. 220.
- ‘Heilige Hieronymus achter een lessenaar. Bron: Wolgemut, M., 1494’, *Rijksmuseum*, RP-P-2015-26-837, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.608697>> (26 mei 2023).
- ‘Lessenaar’, *Erfgoed Leiden en Omstreken*, 0413, <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/4dedc0bf-73c7-3c88-2b14-a7647331b8a3/media/a385576a-fdcd-b0e6-7356-c4ad5d73bbf1>> (26 mei 2023).
- ‘Lessenaar op onderstel met groen laken op de klep,, ca. 1665’, *Museum de Lakenhal*, 2666, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/2666>> (26 mei 2023).
- ‘Personen’ (Database; ‘Beroep: fransijnmaker’), *Historisch Leiden in Kaart*, <<https://www.historischleideninkaart.nl/personen/?BeroepId=517&Beroepsgroep=fransijnmaker>> (16 mei 2023).
- ‘Portret van Petrus Scriverius, 1651’, *Museum de Lakenhal*, S 1445, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-1445>> (26 mei 2023).
- ‘Schrijfkast met schrijfklep en eronder twee deuren, eerste helft 17de eeuw’, *Museum de Lakenhal*, 4123, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4123>> (26 mei 2023).
- ‘Zegelstempel van het klooster Lopsen of sint Hieronymusdal, ca. 1500’, *Museum de Lakenhal*, 921.1, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/921-1>> (26 mei 2023).
- ‘Zilveren munt, 16de eeuw’, *Museum de Lakenhal*, 3755.49, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/3755-49>> (26 mei 2023).

Locatie 10: Beestenmarkt

ROUTEAANWIJZING:

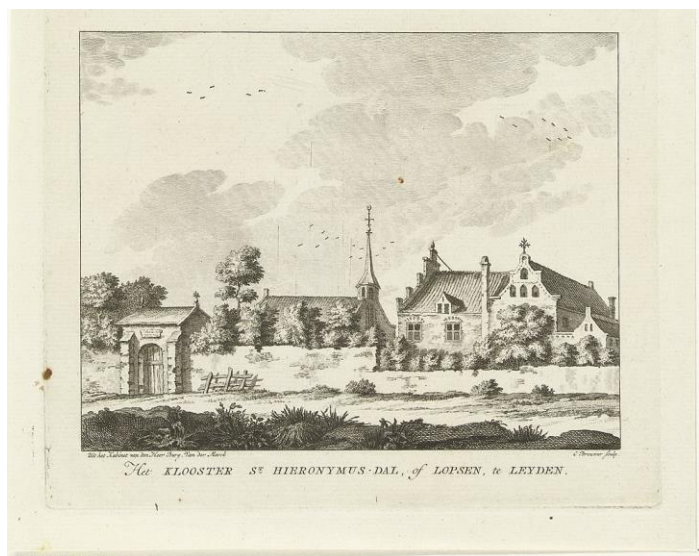
Loop verder over de Oude Singel en ga op het kruispunt rechtdoor de Beestenmarkt op.

A) Klooster Lopsen: algemene informatie

Door Boudewijn van Kaam

Hier op de Beestenmarkt, aan de andere kant van de Steenstraat, stond vroeger het [klooster](#) Lopsen. Dit klooster is enkele keren van naam veranderd in zijn bestaanstijd: aanvankelijk heette het [Sint Hieronymushuis](#) waarna het later, om verwarring met een ander klooster in Leiden te voorkomen, over is gegaan op de naam Hieronymusdal. In de volksmond is dit klooster bekend geworden onder de naam Lopsen. Het is onbekend wanneer het klooster precies opgericht is. Wel is bekend dat het klooster in het jaar 1404, bij de oudst bewaard gebleven vermelding, al een tijdje bestond. Tijdens het bestaan van klooster Lopsen hebben de monniken tot verschillende kloosterordes behoord. De eerste kloosterorde is onbekend. In 1429 hebben de monniken de Derde Orde van Franciscus aangenomen en zijn ze tot het [Kapittel](#) van Utrecht gaan behoren. In 1456 zijn de monniken overgegaan op de Derde [Orde van Sint Augustinus](#) en kwam het klooster onder het [Kapittel](#) van Windesheim.

Tegenwoordig is er van de gebouwen niets meer te zien, maar het is zeker dat de verschillende gebouwen van het klooster tussen de Steenstraat, Morsstraat en de 1e Binnenvestgracht hebben gelegen.

Afbeelding 21: Klooster Lopsen, naar fantasie getekend door Cornelis Brouwer. Bron: 'Het klooster St. Hieronymusdal of Lopsen te Leyden', *Wikimedia Commons*,

B) Boekproductie door klooster Lopsen

Door Boudewijn van Kaam

Zoals [eerder in deze rondleiding](#), bij Erfgoed Leiden en Omstreken, is aangegeven, produceerde [klooster Lopsen](#) veel boeken. De productie, [verluchting](#) en verkoop hiervan was de grootste bron van inkomsten voor het klooster. Dit deden ze al in de periode dat het klooster nog onder de leefregel van Franciscus viel. De productie van [manuscripten](#) bloeide op na de overgang op de [leefregel van Sint Augustinus](#) met een hoogtepunt in de jaren 1470 tot 1490. Vanaf 1493 is het door een gebrek aan overgebleven bronnen moeilijk te achterhalen hoe de productie van boeken is verlopen. In het gehele bestaan van het klooster had Lopsen weinig financiële middelen, mede daardoor kon het klooster niet op tegen de komst van de drukpers.

Het genre van boeken dat in Lopsen met name vervaardigd werd, was het genre boeken van [liturgische](#) aard. Daarom werd het klooster vaak betaald door andere kerken in de omgeving om voor hen de benodigde boeken te produceren. In de periode van 1480 tot 1490 komen er enkele keren verwijzingen boven van betalingen van de kerk van Rijnsburg aan klooster Lopsen voor de productie van een boek. Naast [liturgische](#) boeken produceerde Lopsen ook boeken die een andere functie hadden binnen het beoefenen van het geloof. Verder werden er ook niet-religieuze boeken geproduceerd, maar deze vormden een kleine minderheid.

In het klooster Lopsen werden ook boeken [verlucht](#), maar hier hadden de kloosterlingen geen eigen stijl voor. De gebruikte methode van [verluchting](#) is vergelijkbaar met de [verluchting](#) van andere kloosters in Leiden, wat erop duidt dat de verluchters van verschillende kloosters in Leiden contact met elkaar hadden over de manier van [verluchting](#). Opvallend is wel dat veel van de werken van Lopsen geen illustraties bevatten, maar enkel randversieringen hebben.

Afbeelding 22: Muziekboek vervaardigd in klooster Lopsen. Bron: 'LB 65052-7', *Erfgoed Leiden en Omstreken*, <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/bibliotheek/zoeken-in-bibliotheek/detail/d3f03706-8741-11e3-8d9a-5f03cfadb7b4/media/c95a47d7-ead1-3cd6-e975-b82c95cd586c?mode=detail&view=table&q=919%20L%20547-XII&rows=1&page=1> (25 mei 2023).

Bronnen:

As-Vijvers, A.M.W., 'Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen near Leiden', *Oud Holland - Journal for Art of the Low Countries*, 134 (2021).

'Klooster Sint Hieronymusdal', *Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven*, <https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&miaet=14&micode=DOC-MON-ME&minr=1117231&milang=nl&misort=klo%7Cdesc&mif3=Leiden&miview=ldt> (23 maart 2023).

Locatie 11: Molen De Put, Park de Put 11

ROUTEAANWIJZING:

Ga aan de overkant van de Beestenmarkt de Narmstraat in en volg die tot het einde. Sla daarna linksaf naar de 1^e Binnenvestgracht. Loop voorbij het speeltuintje en sta stil bij de molen.

We staan nu voor Molen De Put. Molens waren in de middeleeuwen essentieel voor het maken van papier. Deze specifieke molen is daar nooit voor gebruikt, maar komt wel het dichtst bij deze praktijk van de gebouwen in Leiden.

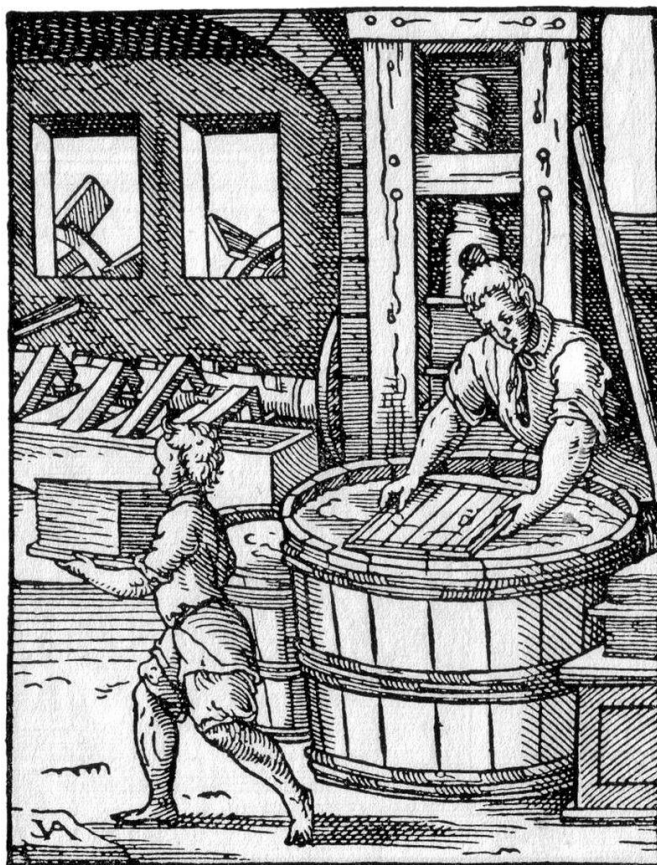
A) Papier

Door Felix Fischer

Papier werd in de middeleeuwen met de hand vervaardigd van lompen textiel. Het textiel werd met water vermengd tot een pulp. Voor dit proces waren papiermolens essentieel. Eerst brachten deze molens schoon water bij de lompen. Vervolgens werd de kracht van de molen gebruikt om stampers aan te drijven, die de vezels lossloegen om vervolgens tot pulp gemaakt te worden.

Wanneer de pulp klaar was, werd het mengsel met een zeef of een schepvorm geschept en werd het door middel van een wiegende beweging gelijkmatig verdeeld over de vorm. Veel papierproducenten voegden in deze stap een watermerk toe. Dit was een verhoging van de schepvorm waar uiteindelijk bij het gedroogde papier een doorschijnend figuur te zien was. Vervolgens werden de natte vezels overgebracht op een droogrek om tot papier te drogen. Bij duurder papier werd het papier hierna nog gelijmd om de kwaliteit te verbeteren. Aan het eind van dit proces werd het papier gepolijst om de ruwe vezels van het gedroogde papier glad te strijken.

Er is weinig bekend over de papierproductie en -handel in Nederland in de middeleeuwen, al wordt ervan uitgegaan dat deze niet bestond tot ongeveer 1585. Daarom moest papier voor de productie van handschriften en gedrukte boeken uit het buitenland worden geïmporteerd. Het centrum voor de papierindustrie lag in die tijd in Noord-Frankrijk met als epicentrum de stad Troyes.

Afbeelding 23: Het zeven van de pulp in een met water aangedreven papiermolen. Bron: ‘Der Papyrer’, *Wikimedia Commons*, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Paper_production.jpg> (25 mei 2023).

Bronnen:

‘Het eerste papier “made in France”’, *NL - Troyes La Champagne Tourisme*,

<<https://nl.troyeslachampagne.com/ontdek/made-in-troyes/de-stad-van-de-roman/het-eerste-papier-made-in-france/>> (4 mei 2023).

Thienen, G. van, ‘Papier’, *Bibliopolis*,

<<https://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A1.1.3/maximRecords/1/termenkaart/gepolijst>> (4 mei 2023).

Locatie 12: Universiteitsbibliotheek Leiden, Witte Singel

27

ROUTEAANWIJZING:

Ga de Rembrandtbrug over de Rijn over en sla direct daarna rechtsaf. Loop door het Rembrandtpark naar het Noordeindeplein en steek de weg via het zebrapad over. Sla opnieuw rechtsaf en ga na de gracht naar links, de Witte Singel op. Steek de Witte Singel over en volg die voor ongeveer 300 meter tot je voor de ingang van de Universiteitsbibliotheek (nummer 27) staat.

A) Klooster Engelendaal: Algemene informatie

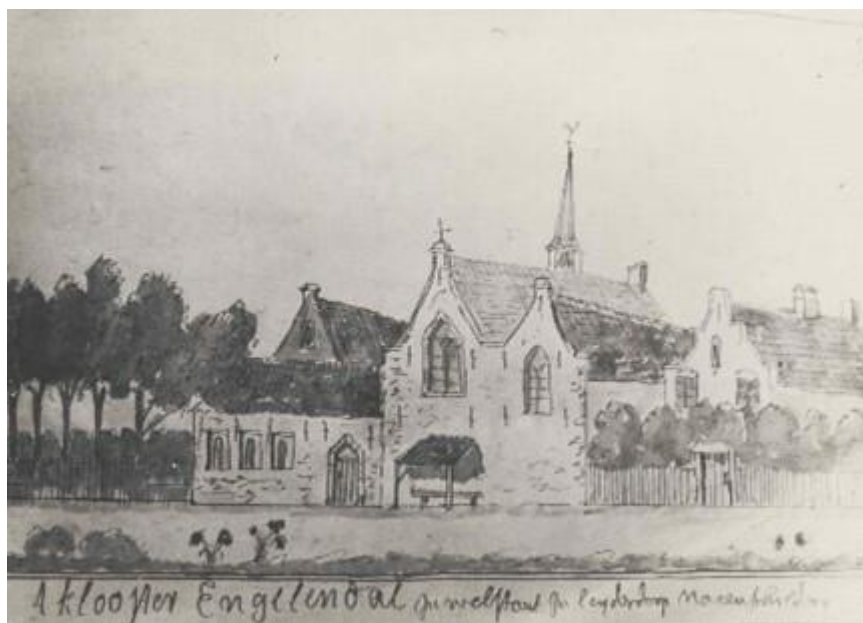
Door Ghislaine Bros

Voor je bevindt zich de Universiteitsbibliotheek van Leiden waar talloze boeken worden bewaard, waarvan sommige al meerdere eeuwen oud zijn. Je rug staat momenteel gekeerd naar de locatie van het volgende [klooster](#). Als je in de oostelijke richting een ietwat rechte lijn zou lopen, zou je uiteindelijk aankomen op de plek waar tegenwoordig Verpleeghuis Leythenrode staat, aan de Hoogmadeseweg in Leiderdorp. Honderden jaren geleden, in de middeleeuwen, stond hier een klooster dat behoorde tot de Reguliere [Kanunniken](#) van [Sint Augustinus](#). De eerste naamsvermelding van het klooster stamt uit 1396 toen het werd omgebouwd van een eenvoudig huis tot een groot kloostercomplex. Vanaf 1401 behoorde het klooster tot het [Kapittel](#) van Windesheim en werd de naam veranderd van Sint Maria naar Engelendaal.

Er is een handjevol bronnen over hoe het kloostercomplex er destijds uitzag. Zo weten we dat Engelendaal bestond uit uitgestrekte landerijen, een ziekenhuisafdeling, een brouwerij, boomgaarden, poortgebouwen en een [scriptorium](#). Hoewel er een tekening van het klooster bestaat, stamt deze uit 1730 toen het klooster al volledig afgebroken was. Wel zijn er enkele kaarten waarop Engelendaal te zien is en is de fundering van het originele kloostergebouw in 1966 blootgelegd.

Engelendaal stond bekend als een centrum voor [boekproductie](#). Boeken werden hier zowel geschreven als gebonden en [verlucht](#). Een voorbeeld hiervan is [Brevier](#) (Zomerdeel) van Arnoldus Dilophi. Inmiddels bevindt dit boek zich in de Universiteitsbibliotheek van

Lund, maar vroeger werd deze in het klooster Engelendaal gebruikt tijdens de mis en andere religieuze diensten.

Afbeelding 24: Tekening van klooster Engelendaal, 1730. Bron: 'Klooster Engelendaal', *Canon van Nederland*, <https://www.canonvannederland.nl/nl/page/193330/klooster-engelendaal> (16 mei 2023).

B) Boekproductie door klooster Engelendaal

Door Ghislaine Bros

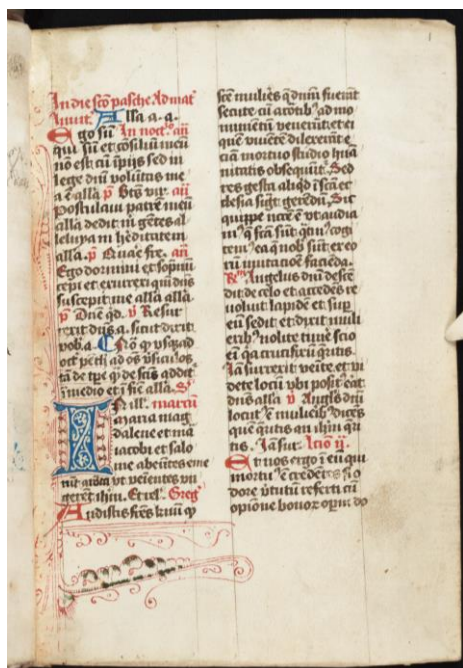
In het klooster Engelendaal werden dus boeken geproduceerd. Een van de boeken die hiervan nog bewaard gebleven zijn, is [Brevier](#) (Zomerdeel). Dit boek, dat ook wel *Breviarium Leydesdorpense* wordt genoemd, werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw geschreven en verlucht door een van de bewoners van het klooster, Arnoldus Dilphi de Leidis.

Het boek is gebonden aan een stevige band van kalfsleer die vroeger dicht gehouden werd door middel van twee metalen haaksluitingen. De band zelf is versierd met een paneelstempel waarop Maria en Jezus te zien zijn. Zij worden omringd door lijnen en bloemen die ook door middel van een stempel zijn aangebracht.

Verder is het boek geschreven op zowel [perkament](#) als [papier](#). Zelfs in de papieren katernen zitten verschillen, zo is er papier gebruikt zonder een watermerk, maar ook papier met een watermerk – twee verschillende soorten zelfs! Er is papier met een watermerk van een eenhoorn en er is papier met een watermerk van de letter P met een gespleten voet en een vierpas. Hieruit kunnen we afleiden dat het klooster Engelendaal hun papier bij meerdere papierproducenten haalde.

De tekst, die in het [Latijn](#) is geschreven, wordt versierd met rode [lombarden](#) (initialen) die in grootte verschillen. Zo nu en dan verschijnt er een grotere [lombarde](#) in blauwe inkt die extra versierd is in rode inkt. Deze versieringen zijn meestal lijnen met krullen en andere franjes.

Hoewel Engelendaal ook boeken voor verkoop produceerde, was [Brevier](#) (*Zomerdeel*) bestemd voor gebruik in het klooster. Het boek wisselde echter al snel van hand, waardoor deze uiteindelijk aan de Universiteitsbibliotheek van Lund werd gedoneerd.

Afbeelding 25: Lombarden in zowel rode als blauwe inkt in *Brevier* (*Zomerdeel*) op folio 1r. Bron: 'Breviary, summer part', *Alvin*, <<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0015&pid=alvin-record:14542>> (18 mei 2023).

Bronnen:

'Caerte van lant gelegen in den Ambacht van Leiderdorp', *Leiderdorps Weekblad*, 9 april 2017, <<https://www.leiderdorpsweekblad.nl/nieuws/historie/23232/caerte-van-lant-gelegen-in-den-ambacht-van-leiderdorp>> (16 mei 2023).

'Klooster Engelendaal', *Canon van Nederland*, <<https://www.canonvannederland.nl/nl/page/193330/klooster-engelendaal>> (16 mei 2023).

'Leiderdorp', *Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven*, <<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&miaet=14&micode=DOC->

MON-ME&minr=1117232&milang=nl&misort=klo%7Cdesc&miview=ldt> (16 mei 2023).

Lund, University Library (UB), Mh 29,

<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:14542> (31 maart 2023).

Tettero, M., 'Engelendal', *Marcel Tettero*, z.j.,

<http://www.marceltettero.nl/home/Leiderdorp.html> (16 mei 2023).

Locatie 13: Pieterskerk, Kloksteeg 16

ROUTEAANWIJZING:

Ga de gracht over via een van de twee bruggetjes en loop naar het Rapenburg. Je hebt twee opties:

- 1) Volg de Witte Singel nog iets verder en ga de Paterbrug over. Loop rechtdoor en volg de weg door de Hortus Botanicus tot je aan het Rapenburg uitkomt. Momenteel (in mei 2023) is deze brug echter afgesloten. Gebruik dan het alternatief:*
- 2) Loop een stukje terug over de Witte Singel en ga de Reuvensbrug over. Ga aan het einde van de weg rechtsaf en sla daarna linksaf de Doelensteeg in. Volg die tot je aan het Rapenburg uitkomt.*

Als je eenmaal bij het Rapenburg bent, loop je naar rechts tot je op het startpunt van onze route, het Academiegebouw, bent aangekomen. Ga daar de Nonnenbrug over en loop rechtdoor de Kloksteeg in. Zo kom je bij de laatste locatie: de Pieterskerk.

De Pieterskerk is in 1566 hard getroffen door de Beeldenstorm. Het altaarstuk van Lucas van Leyden kon nog net worden gered. Een replica daarvan is nog in de kerk te bewonderen. Deze kerk is niet het enige gebouw dat door de Beeldenstorm overhoop is gehaald.

A) Het einde van een tijdperk: de ondergang van de kloosters

*Door Ghislaine Bros, Boudewijn van Kaam, Annelise Marck en Anneruth van Oostveen.
Samengevoegd door Ghislaine Bros.*

De [kloosters](#) waar tijdens deze stadswandeling over is verteld zijn helaas niet meer in levende lijve te bezoeken. In de meeste gevallen werd hun ondergang veroorzaakt door de verandering van het primaire geloof en alles wat dat met zich meebracht, zoals verwoesting. Ook technologische vooruitgang speelt een rol in het einde van de kloosters. De kloosters waar je vandaag over geleerd hebt, hebben de tand des tijds niet weten te doorstaan.

Het [Sint Maria Magdalenaklooster](#) aan het Rapenburg had tot in de jaren 1560 nooit grote problemen gehad, maar vanaf 1566 veranderde dat. In dat jaar waren de Witte Nonnen van het katholieke klooster slachtoffers van de Beeldenstorm. Protestanten vernielden de altaren en schilderijen, het klooster werd geplunderd en de nonnen werden weggejaagd. Vanaf dat moment ging het bergafwaarts met het klooster. In 1572 vonden er opnieuw

vernielingen plaats, ditmaal door soldaten. Het was duidelijk dat Leiden geen veilige verblijfplaats meer was, omdat de stad de Spanjaarden en hun katholieke geloof vijandig gezind was. De nonnen vertrokken in hetzelfde jaar nog naar het klooster Engelendaal te Brugge. In 1581 vestigde de Universiteit Leiden zich in de kloostergebouwen.

Ook aan het [Sint-Catharinaklooster](#) zal de Beeldenstorm niet voorbijgegaan zijn. Dit klooster lag vlak bij het klooster van de Witte Nonnen. Het is goed mogelijk dat de heftige plunderingen en vernielingen eraan hebben bijgedragen dat er zo weinig informatie over het klooster bewaard is gebleven. In 1590 werd de Hortus Botanicus van de Universiteit Leiden uitgebreid naar het terrein van het Sint-Catharinaklooster. Deze botanische tuin bestaat nog steeds, zoals je vandaag tijdens de rondleiding hebt gezien.

Een ander klooster dat de wisseling van geloof niet heeft weten te overleven, is [Engelendaal](#) te Leiderdorp. Hoewel het klooster ook door de Beeldenstorm werd getroffen, bleef het bewoond. Het jaar 1569 was een slecht jaar voor Engelendaal: tijdens het ontzet van Leiden werd namelijk een deel van het klooster verwoest. In deze tijd was tragedie nooit ver te zoeken. Toen de katholieke godsdienst door de Staten van Holland werd verboden in 1572, werd Engelendaal genoodzaakt om zijn deuren te sluiten, al gebeurde dit pas twee jaar later. Gedurende ongeveer vier jaar werd het complex steen voor steen afgebroken.

In [klooster Lopsen](#) was de productie van boeken de grootste inkomstenbron. Helaas heeft de afhankelijkheid van [boekproductie](#) het klooster uiteindelijk de das om gedaan. Gedurende de gehele bestaansduur van klooster Lopsen was het klooster arm. Dit leidde ertoe dat het klooster niet succesvol kon concurreren met de productie van de drukpers toen deze populairder werd. Omdat de drukpers de productie- en verkoopprijs van boeken goedkoper maakte, verdiende het klooster steeds minder geld en heeft het vanwege geldgebrek uiteindelijk zijn deuren moeten sluiten in 1526.

Tegenwoordig zijn er maar weinig historische kloosters terug te vinden. Engelendaal, Lopsen en het Sint-Catharinaklooster zijn maar een paar van de vele verloren kloosters. Sindsdien zijn er meerdere technieken ontwikkeld die het proces van de boekproductie zowel sneller als goedkoper maken, waardoor er weinig tot geen vraag meer is voor handgeschreven [liturgische](#) werken. Ook de positie van religie binnen de Nederlandse samenleving heeft meerdere veranderingen ondergaan, zoals ontkerkelijking. Nog steeds neemt de vraag naar kerken en kloosters af en raken deze historische gebouwen in verval. In sommige gevallen, zoals bij het Sint Maria Magdalenaklooster, worden de gebouwen hergebruikt. Zo zijn er in Nederland inmiddels twee kerken die tegenwoordig functioneren als boekenwinkels. Het

klooster als [boekproducent](#), en het kerkgebouw als [boekhandel](#): conventen en [codices](#) blijven met elkaar te maken hebben. De cirkel is rond.

Afbeelding 26: Het Beleg van Leiden. Bron: Anoniem, 'Uitval op de Boshuyser Schans, eerste helft 17de eeuw', *Museum de Lakenhal*, S 172, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-172>> (26 mei 2023).

Afbeelding 27: De Beeldenstorm. Bron: Luyken, J., 'De Beeldestormery in den Jaare 1568 in Vlaenderen en Brabant begonnen en in wynig Tyds door gans Nederland verspreit', *Rijksmuseum*, RP-P-1896-A-19368-50, <<https://www.rijksmuseum.nl/nl/mijn/verzamelingen/1894224--rosemaryn-komen/beeldenstorm-1566/objecten#/RP-P-1896-A-19368-50,16>> (26 mei 2023).

Bronnen:

As-Vijvers, A.M.W., 'Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen near Leiden', *Oud Holland - Journal for Art of the Low Countries*, 134 (2021).

Den Hartog, E. en Veerman, J.W. (reds.), *De Pieterskerk in Leiden* (Zwolle: WBOOKS, 2011).

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, 'Klooster Sint Hiëronymusdal',
<<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&miaet=14&micode=DOC-MON-ME&minr=1117231&milang=nl&misort=klo%7Cdesc&mif3=Leiden&miview=ldt>>
(23 maart 2023).

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, 'Leiderdorp',
<<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&miaet=14&micode=DOC-MON-ME&minr=1117232&milang=nl&misort=klo%7Cdesc&miview=ldt>> (16 mei 2023).

'Hortus botanicus Leiden', *Wikipedia*,
<https://nl.wikipedia.org/wiki/Hortus_botanicus_Leiden> (28 april 2023).

'Klooster Engelendaal', *Canon van Nederland*,
<<https://www.canonvannederland.nl/nl/page/193330/klooster-engelendaal>> (16 mei 2023).

Obreen, H.G.A., 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Witte-Nonnen-klooster der orde van St. Dominicus', in *Leidsch Jaarboekje*, red. J.E. Heeres et al. (Leiden: A.W. Sijthoff, 1905), pp. 1-13.

Tettero, M., 'Engelendaal', *Marcel Tettero*, onbekende publicatiedatum,
<<http://www.marceltettero.nl/home/Leiderdorp.html>> (16 mei 2023).

Digitale omgeving

Om meer te weten te komen over de locaties en om de afbeeldingen beter te bekijken, heeft deze rondleiding ook een website. Deze is te vinden via de volgende link:

<https://www.juncture-digital.org/iconolocode/essays/conventen-en-codices>

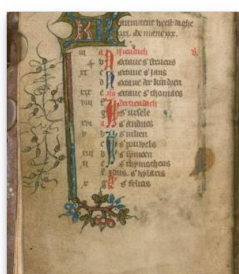
Op deze website kun je de rondleiding ‘Conventen en Codices’ volgen in historisch Leiden, door middel van een interactieve kaart uit het jaar 1614. Klik op het vliegtuig- of vergrootglaspictogram om in te zoomen op de afbeelding die bij de tekst hoort. Beweeg met je muis over de onderstreepte woorden om meer informatie over de term te lezen. In deze virtuele omgeving kun je ook objecten bekijken die in de echte wereld niet toegankelijk zijn. Zo kun je door eeuwenoude [manuscripten](#) bladeren of de deuren van een antieke kast openen.

Locaties

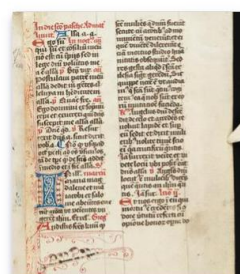
Sint Maria
Magdalenaklooster

Sint-Catharinaklooster

Klooster Lopsen

Klooster Engendaal

Ondersteunende kennis

Afbeelding 28: Conventen en Codices, Digitale omgeving. Bron: Granger, S., ‘Conventen en Codices’, *Juncture Digital*, <<https://www.juncture-digital.org/iconolocode/essays/conventen-en-codices>>.

Glossarium

Verklarende woordenlijst

Beda Venerabilis

Angelsaksische monnik en vader van de Engelse geschiedschrijving, die leefde tussen 672 en 735 en voornamelijk bekend stond als bijbelgeleerde, geschiedschrijver en heilige.

Brevier

Een [liturgisch](#) boek dat in het christendom gebruikt werd door geestelijken. Het bevat gebeden die op vaste tijden gedurende de dag gebeden dienden te worden.

Codex

Een manuscript in bladvorm, dat in tegenstelling tot een boekrol gebonden kan worden.

Colofon

Het slotwoord aan het einde van de tekst of helemaal achterin het boek, waarin de kopiist vaak verantwoording aflegt over de productie van het boek.

Cornelius Aurelius

Een Nederlandse humanist uit de 16de eeuw. Hij schreef veel poëtische, politieke en theologische werken en was actief in het klooster van Lopsen.

Diets

De Nederlandse volkstaal in de middeleeuwen. Middelnederlandse benaming voor het Middelnederlands.

(Orde van) Dominicus

Een katholieke religieuze orde, die gerekend werd tot de zogeheten bedelordes. De orde werd gesticht door de Spaanse priester Domingo de Guzmán Garcés. Het doel van de orde was het bestrijden van ketterijen door middel van prediken.

Folio

Het grootste papierformaat voor een boek. Een folio is een eenmaal gevouwen vel. Andere formaten voor boeken uit die tijd zijn, op volgorde van groot naar klein: kwarto, octavo en duodecimo. Op basis van de folio's wordt ook aangegeven waar iets staat in een middeleeuws boek. Dat noemen we de foliëring, die we terugzien in verwijzingen. 'Recto' (afgekort met r) betekent dat het op de voorkant van het blad staat, 'verso' (afgekort met v) dat het op de achterkant staat. Een aanduiding als 'f.14v' betekent dus dat de afbeelding of tekst van de achterkant van de veertiende bladzijde komt.

Foliëring

Zie 'Folio'.

Getijdenboek

Een handschrift, qua inhoud vergelijkbaar met een Brevier, dat bedoeld was voor [leken](#) en hun privédevotie.

Initiaal

Beginletter van een tekst in een boek, die vaak prachtig getekend of geschilderd is.

Jan Severszoon

Leidse drukker en perkamentmaker, die voornamelijk actief was tussen 1503 en 1523. Hij drukte veelal [liturgische](#) boeken en boeken voor het onderwijs, en was een van de actiefste Hollandse drukkers van zijn tijd.

Johann Gutenberg

Duitse uitvinder en ambachtsman, die bekendstaat als de uitvinder van de losse loden letters voor de drukpers.

Kanunnik

Geestelijke die onderdeel uitmaakt van een [kapittel](#) of van een groep geestelijken, die leven volgens de regels van een bepaalde kloosterorde.

Kapittel

Het bestuurscollege van een klooster. Zo genoemd vanwege het hoofdstuk (kapittel) uit de leefregels van het klooster dat vaak tijdens vergaderingen werd voorgedragen.

Kapittelzaal

Vergaderzaal voor het bestuurscollege van het klooster, bovendien de plek voor openbare biecht van de kloosterbroeders of -zusters.

Leken

Gelovigen die geen onderdeel uitmaken van de geestelijke stand. Vaak zijn het leden van kloosters, die geen klerikale wijding hebben gehad, maar wel de gelofte van een orde hebben afgelegd.

Liturgie

Het geheel van alle gebeden, diensten, ceremoniën en gewijde handelingen binnen een kerk of klooster.

Lombarde

Versimpeld initiaal. Werd vaak gebruikt aan het begin van een nieuw tekstgedeelte, zoals een nieuwe paragraaf. Was in veel gevallen minder mooi versierd dan een initiaal.

Manuscript

Elk met de hand op flexibel materiaal geschreven boek.

Moderne Devotie

Een spirituele beweging die in de late middeleeuwen in de Noordelijke Nederlanden populair werd. De beweging werd gekenmerkt door hun onvrede over het verval van de kerk door misstanden van de geestelijkheid. Zij probeerden hier zo veel mogelijk aan te doen door terug te keren naar de geloofsbelijdenis van de eerste christenen. Een vroom en eenvoudig leven stond voor de [leken](#) die onderdeel uitmaakten van de Moderne Devotie centraal. Veel van de boekproductie in de Nederlanden in de late middeleeuwen vond plaats in kloosters die onder de Moderne Devotie vielen.

Recto/verso

Zie 'Folio'.

Scriptorium

Kamer binnen een klooster waarin de monniken of nonnen manuscripten vervaardigden door deze te kopiëren of te schrijven.

Sint Augustinus van Hippo

Kerkvader, theoloog en bisschop van Hippo (Noord-Afrika) die leefde van 354 tot 430. Hij schreef veel invloedrijke werken. Hij is ook wel bekend van de '[Regel van Augustinus](#)'.

Sint Catharina van Alexandrië

Heilige en martelaar uit de vierde eeuw, die vijftig filosofen in Alexandrië tot het christendom bekeerde. Waarschijnlijk is haar legende in de elfde eeuw bedacht.

Sint Hiëronymus

Kerkvader uit de vierde eeuw, het bekendst door zijn Latijnse vertaling van de Bijbel, de Vulgaat.

Sint Maria Magdalena

Een van de belangrijkste vrouwen uit het Nieuwe Testament. Volgeling van Jezus, die door de eeuwen heen een grote rol heeft gespeeld in de kerkgeschiedenis.

Verluchting

Het versieren van het boek met als doel de waarde van het boek te verhogen. Het wordt ook wel 'verlichten' of 'illumineren' genoemd vanwege het gebruik van bladgoud en andere schitterende kleuren.

Bronnen:

'Augustinus van Hippo', *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/a/augustinus-van-hippo>> (30 mei 2023).

'Boekverluchting', *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*, <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00271.php> (30 mei 2023).

- Block, P.J., en Molhuysen, P.C., ‘Cornelius Aurelius’, in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek Deel 1* (Den Haag: Nijhoff, 1911)
<https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_0409.php> (29 mei 2023).
- Boudinhon, A., ‘Laity’, *The Catholic Encyclopedia*, 1910,
<<https://www.newadvent.org/cathen/08748a.htm>> (29 mei 2023).
- Bréhier, L., ‘Manuscripts’, *The Catholic Encyclopedia*, 1910,
<<https://www.newadvent.org/cathen/09614b.htm>> (29 mei 2023).
- Cabrol, F., ‘Breviary’, *Catholic Encyclopedia*, 1907,
<<https://www.newadvent.org/cathen/02768b.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Catharina van Alexandrië’, *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/c/catharina-van-alexandrie>> (30 mei 2023).
- ‘Codex’, *The Catholic Encyclopedia*, 1908,
<<https://www.newadvent.org/cathen/04080b.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Colofon’, *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00336.php> (29 mei 2023).
- ‘Diets’, *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00432.php> (29 mei 2023).
- ‘Dominicanen’, *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/d/dominicanen>> (30 mei 2023).
- Dunford, D., ‘Canon’, *The Catholic Encyclopedia*, 1908,
<<https://www.newadvent.org/cathen/03252a.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Duodecimo’, *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00482.php> (30 mei 2023).
- Fanning, W., ‘Chapter’, *The Catholic Encyclopedia*, 1908,
<<https://www.newadvent.org/cathen/03582b.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Foliëring’, *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01006.php> (30 mei 2023).
- ‘Folio (Papierformaat)’, *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Folio_\(papierformaat\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Folio_(papierformaat))> (29 mei 2023).

- Fortescue, A., 'Liturgy', *The Catholic Encyclopedia*, 1910,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/09306a.htm>> (29 mei 2023).
- 'Hieronymus', *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/h/hieronymus>> (30 mei 2023).
- Huddleston, G., 'Scriptorium', *The Catholic Encyclopedia*, 1912,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/13635a.htm>> (29 mei 2023).
- 'Initiaal-1', *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02628.php> (29 mei 2023).
- 'Kwarto', *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01261.php> (30 mei 2023).
- Lehmann-Haupt, H.E., 'Johannes Gutenberg', *Encyclopædia Britannica*,
 <<https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg>> (29 mei 2023).
- 'Lombarde', *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01330.php> (29 mei 2023).
- 'Maria Magdalena', *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/m/maria-magdalena>> (30 mei 2023).
- 'Moderne Devotie', *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01392.php> (29 mei 2023).
- 'Octavo', *Algemeen Letterkundig Lexicon*, *DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01448.php> (30 mei 2023).
- 'Saint Bede Summary', *Encyclopædia Britannica*,
 <<https://www.britannica.com/summary/Saint-Bede-the-Venerable>> (29 mei 2023).
- Van der Vlist, E. & Bouwman, A., *Stad van Boeken I*, 2008,
 <https://www.academia.edu/35105471/2008_Stad_van_boeken_I_pdf> (30 mei 2023).

Literatuurlijst

Archiefstukken en primaire bronnen (manuscripten e.d.)

‘208A Catalogus van de bibliotheek van Lopsen, voor 1497. 1497’, *Erfgoed Leiden en Omstreken*,
<<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/archieven/archievenoverzicht/file/c48bf92555a235edb065db39441b3b25>> (31 mei 2023).

Gent, Universiteitsbibliotheek, UB 469, te vinden op BNM-I, ‘Gent, UB: 469’,
<<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/tekstdragers/TDRA000000000115>>.
Leiden, Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL), LTK 336, digitaal te raadplegen op
BNM-I, ‘Leiden, UB: LTK 336’, <<http://hdl.handle.net/11240/f6ae7196-6d47-42af-ab22-dd9c7884e49f>> en op ‘The White Nuns of Leiden’, *Digital Manuscripts in the Classroom*, <<https://digmanclass.universiteitleiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.

Lund, University Library (UB), Mh 29, digitaal te raadplegen op
<<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:14542>> (31 maart 2023).

Mieris, F. van, *Beschryving der stad Leyden*, (Leiden: De weduwe Abraham Honkoop, 1762),
Vol. I. (Den Haag, KW, 193 B 13).

‘MÜNCHEN, BSB: Cgm 135’, *BNM-I*. <<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/tekstdragers/TDRA0000000005374>> (6 mei 2023). Digitaal te raadplegen op Biblissima, <<https://iif.biblissima.fr/collections/manifest/9c759de9d3443ccd4c4b29889bd9e8e4204a8a6f>>.

Secundaire bronnen: boeken en artikelen

As-Vijvers, A.M.W., ‘Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen near Leiden’, *Oud Holland - Journal for Art of the Low Countries*, 134.2-3 (2021).

Block, P.J., en Molhuysen, P.C., ‘Cornelius Aurelius’, in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek Deel I* (Den Haag: Nijhoff, 1911)
<https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_0409.php> (29 mei 2023).

‘Boekverluchting’, in *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00271.php> (14

- mei 2023).
- Boudinhon, A., ‘Laity’, *The Catholic Encyclopedia*, 1910,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/08748a.htm>> (29 mei 2023).
- Bouwman, A., Vlist, E. van der, ‘Van schrijven naar drukken: Het Leidse boek tussen begin en Beleg’, in *Stad van boeken: Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*, red. A. Bouwman, E. van der Vlist, B. Dongelmans, P. Hoftijzer (Leiden: Primavera Pers, 2008), pp. 1-115.
- Bréhier, L., ‘Manuscripts’, *The Catholic Encyclopedia*, 1910,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/09614b.htm>> (29 mei 2023).
- Cabrol, F., ‘Breviary’, *Catholic Encyclopedia*, 1907,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/02768b.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Codex’, *The Catholic Encyclopedia*, 1908
 <<https://www.newadvent.org/cathen/04080b.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Colofon’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00336.php> (29 mei 2023).
- DeGregorio, S., ed., *The Cambridge Companion to Bede* (Cambridge: University Press, 2010) <<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl/2048/10.1017/CCOL9780521514958>>.
- Den Hartog, E. en Veerman, J.W. (reds.), *De Pieterskerk in Leiden* (Zwolle: WBOOKS, 2011).
- ‘Diets’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00432.php> (29 mei 2023).
- Driessen, G.L., ‘De Leidse Hofjes’, in *Leids jaarboekje 1948*, red. E. Penick et al. (Leiden: A.W. Sijthoff, 1948), pp. 47-79.
- Dunford, D., ‘Canon’, *The Catholic Encyclopedia*, 1908,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/03252a.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Duodecimo’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00482.php> (30 mei 2023).
- Fanning, W., ‘Chapter’, *The Catholic Encyclopedia*, 1908,
 <<https://www.newadvent.org/cathen/03582b.htm>> (29 mei 2023).
- ‘Foliëring’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,

- <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01006.php> (30 mei 2023).
- Fortescue, A., 'Liturgy', *The Catholic Encyclopedia*, 1910,
<<https://www.newadvent.org/cathen/09306a.htm>> (29 mei 2023).
- Gelder, J.J. de., *Bartholomeus van der Helst* (Rotterdam: Brusse, 1921).
- Gent, J. van., *Bartholomeus van der Helst (ca. 1613-1670): een studie naar zijn leven en werk* (Zwolle: WBooks, 2011).
- Huddleston, G., 'Scriptorium', *The Catholic Encyclopedia*, 1912,
<<https://www.newadvent.org/cathen/13635a.htm>> (29 mei 2023).
- Hunnink, V., *Regel van Augustinus* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2010).
- 'Initiaal-1', *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02628.php> (29 mei 2023).
- 'Klooster Sint Hieronymusdal', *Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven*,
<<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&miaet=14&micode=DOC-MON-ME&minr=1117231&milang=nl&misort=klo%7Cdesc&mif3=Leiden&miview=ldt>> (23 maart 2023).
- Korteweg, A.S., 'Zuid-Holland' in *Kriezels, Aubergines en Takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse Handschriften Uit De Vijftiende Eeuw*, red. A.S. Korteweg en J. Gerritsen (Zutphen: Walburg Pers, 1992), pp. 68-83.
- Kwakkel, E., *Books Before Print* (Leeds: Arc Humanities Press, 2018), p.7.
- 'Kwarto', *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01261.php> (30 mei 2023).
- Lehmann-Haupt, H.E., 'Johannes Gutenberg', *Encyclopædia Britannica*,
<<https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg>> (29 mei 2023).
- 'Leiderdorp', *Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven*,
<<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&miaet=14&micode=DOC-MON-ME&minr=1117232&milang=nl&misort=klo%7Cdesc&miview=ldt>> (16 mei 2023).

- ‘Lombarde’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01330.php> (29 mei 2023).
- Luijk, M. van, ‘‘Want ledicheit een vyant der zielen is’. Handenarbeid in laatmiddeleeuwse vrouwengemeenschappen’, *Madoc*, 17-1 (2003), pp. 114-122, via DBNL,
 <https://www.dbnl.org/tekst/mad001200301_01/mad001200301_01_0021.php> (29 maart 2023).
- ‘Moderne Devotie’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01392.php> (29 mei 2023).
- Obreen, H.G.A., ‘Bijdragen tot de geschiedenis van het Witte-Nonnen-klooster der orde van St. Dominicus’, in *Leidsch Jaarboekje*, red. J.E. Heeres et al. (Leiden: A.W. Sijthoff, 1905), pp. 1-13.
- ‘Octavo’, *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01448.php> (30 mei 2023).
- Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden: E.J. Brill, 1975) deel I.
- Oosten, R. van, en Muurling, S.T.D., ‘Smelly business: De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581’, *Holland. Historisch tijdschrift* vol. 51-3 (2019), pp. 128-132.
- ‘Penwerk’, in *Algemeen Letterkundig Lexicon, DBNL*,
 <https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01541.php> (14 mei 2023).
- ‘Saint Bede Summary’, *Encyclopædia Britannica*,
 <<https://www.britannica.com/summary/Saint-Bede-the-Venerable>> (29 mei 2023).
- Scheepsma, W.F., *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. (Amsterdam: Prometheus, 1997).
- Thienen, G. van, ‘Papier’, *Bibliopolis*,
 <<https://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A1.1.3/maximumRecords/1/termenkaart/gepolijst>> (4 mei 2023).

Uytfanghe, M. van, 'De "vadertaal" Latijn in de dertiende eeuw', *Handelingen - Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 53 (1999), pp. 23-53, <<https://doi.org/10.21825/kzm.v53i0.17250>>.

Van der Vlist, E. & Bouwman, A., *Stad van Boeken I*, 2008, <https://www.academia.edu/35105471/2008_Stad_van_boeken_I_pdf> (30 mei 2023).

Wackers, P., 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding', in *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*, red. P. Wackers et al. (Amsterdam: Prometheus, 1996), pp. 9-42.

Overige websites

'Academiegebouw', *Visit Leiden*, <<https://www.visitleiden.nl/nl/locaties/4116710871/academiegebouw>> (28 april 2023).

'Academiegebouw (Leiden)', *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Academiegebouw_\(Leiden\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Academiegebouw_(Leiden))> (21 april 2023).

'Augustinus van Hippo', *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/a/augustinus-van-hippo>> (30 mei 2023).

'Beeld uit De Leidse Vierschaar: De Griffier, 1673', *Museum de Lakenhal*, 4129 C, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4129-c>> (26 mei 2023).

'Beeld voorstellende vrouwelijke heilige met boek in de hand, 15de eeuw', *Museum de Lakenhal*, 4270, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4270>> (26 mei 2023).

'Caerte van lant gelegen in den Ambacht van Leiderdorp', *Leiderdorps Weekblad*, 9 april 2017, <<https://www.leiderdorpsweekblad.nl/nieuws/historie/23232/caerte-van-lant-gelegen-in-den-ambacht-van-leiderdorp>> (16 mei 2023).

'Catharina van Alexandrië', *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/c/catharina-van-alexandrie>> (30 mei 2023).

'De buitengewone vorm van de Heilige Mis: de Tridentijnse Mis', *Heilige Lodewijkkerk*, <<https://www.lodewijkparochie.nl/vieringen/tridentijnse-mis>> (16 mei 2023).

'De verkondiging aan Maria, Tilman Riemenschneider, ca. 1485 - ca. 1487', *Rijksmuseum*, BK-16986-B, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.25493>> (26 mei 2023).

'Derde Orde', *Wikipedia*, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Derde_orde> (28 april 2023).

- ‘Dominicanen’, *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/d/dominicanen>> (30 mei 2023).
- ‘Folio (Papierformaat)’, *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Folio_\(papierformaat\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Folio_(papierformaat))> (29 mei 2023).
- ‘Geschiedenis van het Nederlandse kloosterleven’, *Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven*, <<https://www.erfgoedkloosterleven.nl/kloosterleven/geschiedenis.html>> (13 mei 2023).
- ‘Heilige Lodewijkkerk (Leiden)’, *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Lodewijkkerk_\(Leiden\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Lodewijkkerk_(Leiden))> (16 mei 2023).
- ‘Heilige Hieronymus achter een lessenaar. Bron: Wolgemut, M., 1494’, *Rijksmuseum*, RP-P-2015-26-837, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.608697>> (26 mei 2023).
- ‘Het eerste papier “made in France”’, *NL - Troyes La Champagne Tourisme*, <<https://nl.troyeslachampagne.com/ontdek/made-in-troyes/de-stad-van-de-roman/het-eerste-papier-made-in-france/>> (4 mei 2023).
- ‘Hieronymus’, *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/h/hieronymus>> (30 mei 2023).
- ‘Hortus botanicus Leiden’, *Wikipedia*, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Hortus_botanicus_Leiden> (28 april 2023).
- ‘Klooster’, *Kunstbus*, 20 maart 2022. <<https://www.kunstbus.nl/cultuur/klooster.html>> (13 mei 2023).
- ‘Klooster (gebouw)’, *Wikipedia*, <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_\(gebouw\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_(gebouw))> (13 mei 2023).
- ‘Klooster Engendaal’, *Canon van Nederland*, <<https://www.canonvannederland.nl/nl/page/193330/klooster-engendaal>> (16 mei 2023).
- ‘Kloostergeloften’, *Wikipedia*, <<https://nl.wikipedia.org/wiki/Kloostergeloften>> (13 mei 2023).
- ‘Kloosterlijst’, *Geoplaza*, <<https://geoplaza.vu.nl/projects/kloosterlijst/nl/index.php>> (31 maart 2023).
- ‘Leiden, Augustinessen S. Catharina / bij het Rapenburg’, *BNM-I*, <<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/lexicontermen/LEXI000000005365>> (6 mei 2023).
- ‘Leiden Map 1614’, *Map warper*, <http://warper.erfgoedleiden.nl/maps/1765#Preview_tab> (28 april 2023).

- ‘Lekenbroeder’, *Wikipedia*, <<https://nl.wikipedia.org/wiki/Lekenbroeder>> (28 april 2023).
- ‘Lessenaar’, *Erfgood Leiden en Omstreken*, 0413,
<<https://www.erfgoodleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/4dedc0bf-73c7-3c88-2b14-a7647331b8a3/media/a385576a-fdcd-b0e6-7356-c4ad5d73bbf1>> (26 mei 2023).
- ‘Lessenaar op onderstel met groen laken op de klep,, ca. 1665’, *Museum de Lakenhal*, 2666,
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/2666>> (26 mei 2023).
- ‘Maria Magdalena’, *KRO-NCRV*, <<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/m/maria-magdalena>> (30 mei 2023).
- ‘Personen’ (Database; ‘Beroep: fransijnmaker’), *Historisch Leiden in Kaart*,
<<https://www.historischleideninkaart.nl/personen/?BeroepId=517&Beroepsgroep=fransijnmaker>> (16 mei 2023).
- ‘Portret van Petrus Scriverius, 1651’, *Museum de Lakenhal*, S 1445,
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-1445>> (26 mei 2023).
- ‘Regel van Augustinus’, *KRO-NCRV* (Regel van Augustinus | KRO-NCRV, 2023)
<<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/r/regel-van-augustinus>> (28 april 2023).
- ‘Rule of Saint Augustine’, *Wikipedia*,
<https://en.wikipedia.org/wiki/Rule_of_Saint_Augustine> (28 april 2023).
- ‘Schrijfkast met schrijfklep en eronder twee deuren, eerste helft 17de eeuw’, *Museum de Lakenhal*, 4123, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4123>> (26 mei 2023).
- Tettero, M., ‘Engelendal’, *Marcel Tettero*, z.j.,
<<http://www.marceltettero.nl/home/Leiderdorp.html>> (16 mei 2023).
- Thomas, J.D. ‘The Book Trade in the Middle Ages’, *Accessible Archives*, 3 maart 2014.
<<https://www.accessible-archives.com/2014/03/book-trade-middle-ages/>> (25 mei 2023).
- Wylin, W., ‘De Geschiedenis En Huidige Structuur van de Orde Der Augustijnen’,
Tenbunderen.be, 2014, <<https://www.tenbunderen.be/geschiedenis.html>> (28 april 2023).
- ‘Zegelstempel van het klooster Lopsen of sint Hieronymusdal, ca. 1500’, *Museum de Lakenhal*, 921.1, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/921-1>> (26 mei 2023).
- ‘Zilveren munt, 16de eeuw’, *Museum de Lakenhal*, 3755.49,
<<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/3755-49>> (26 mei 2023).

Lijst van afbeeldingen

- 1: Route van de rondleiding op Google Maps: <https://goo.gl/maps/ZTwSG6Jpr1ru1QuRA>.
- 2: Een typische kloosterplattegrond. Bron: 'Klooster (gebouw)', *Wikipedia*,
<[https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_\(gebouw\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Klooster_(gebouw))> (13 mei 2023).
- 3: Het huidige Academiegebouw, met op de voorgrond de Nonnenbrug. Bron: Visit Leiden,
'Academiegebouw',
<<https://www.visitleiden.nl/nl/locaties/4116710871/academiegebouw>> (28 april 2023).
- 4: LTK 336, f.1r (foto door A. Marck), digitaal te raadplegen op BNM-I, 'Leiden, UB: LTK 336', <<http://hdl.handle.net/11240/f6ae7196-6d47-42af-ab22-dd9c7884e49f>> en op 'The White Nuns of Leiden', *Digital Manuscripts in the Classroom*,
<<https://digmanclass.universiteitleiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.
- 5: LTK 336, f.239r (foto door A. Marck), digitaal te raadplegen op BNM-I, 'Leiden, UB: LTK 336', <<http://hdl.handle.net/11240/f6ae7196-6d47-42af-ab22-dd9c7884e49f>> en op 'The White Nuns of Leiden', *Digital Manuscripts in the Classroom*,
<<https://digmanclass.universiteitleiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.
- 6: LTK 336, f.141v (foto door A. Marck), digitaal te raadplegen op BNM-I, 'Leiden, UB: LTK 336', <<http://hdl.handle.net/11240/f6ae7196-6d47-42af-ab22-dd9c7884e49f>> en op 'The White Nuns of Leiden', *Digital Manuscripts in the Classroom*,
<<https://digmanclass.universiteitleiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.
- 7: Tekening van het Sint-Catharinaklooster. Bron: Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden: E.J. Brill, 1975) deel I, p. 203 afb. 201.
- 8: Penwerk en versieringen in Cgm 135. Bron: München, Bayerische Staatsbibliothek (BSB), Cgm 135, *BNM-I*. <<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/tekstdragers/TDRA000000005374>> (6 mei 2023). Digitaal te raadplegen op Biblissima,
<<https://iiif.biblissima.fr/collections/manifest/9c759de9d3443ccd3c4b29889bd9e8e4204a8a6f>>.
- 9: Sint Augustinus in de Kroniek van Neurenberg. Bron: 'Saint Augustine in the Nuremberg Chronicle', *Wikimedia Commons*,

- <[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_-_Augustine_\(CXXXVIr\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_-_Augustine_(CXXXVIr).jpg)> (23 mei 2023).
- 10: Catalogus van klooster Lopsen. Bron: '208A Catalogus van de bibliotheek van Lopsen, voor 1497. 1497', *Erfgoed Leiden en Omstreken*,
<<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/archieven/archievenoverzicht/file/c48bf92555a235edb065db39441b3b25>> (31 mei 2023).
- 11: Middelnederlandse tekst. Bron: LTK 336, f.30v, 'The White Nuns of Leiden', *Digital Manuscripts in the Classroom*,
<<https://digmanclass.universiteit leiden.nl/manuscripts/ltk-336/>>.
- 12: Radijsjes. Bron: Korteweg, A.S., 'Zuid-Holland' in *Kriezels, Aubergines en Takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse Handschriften Uit De Vijftiende Eeuw*, red. A.S. Korteweg en J. Gerritsen (Zutphen: Walburg Pers, 1992), p. 68.
- 13: Aubergines met kleine radijsjes. Bron: Korteweg, A.S., 'Zuid-Holland' in *Kriezels, Aubergines en Takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse Handschriften Uit De Vijftiende Eeuw*, red. A.S. Korteweg en J. Gerritsen (Zutphen: Walburg Pers, 1992), p. 69.
- 14: Een perkamentmaker. Bron: *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*, Band 1. Nürnberg 1426-1549. Stadsbibliothek Nürnberg, Amb. 317.2° f.34v, 'Mendel I 034 v', *Wikimedia Commons*,
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mendel_I_034_v.jpg> (25 mei 2023).
- 15: Boekhandel circa 1628. Bron: Bray, D. de & Bray, S. de, 'Mensen En Twee Honden in Een Boekenwinkel', *Rijksmuseum*, RP-T-1884-A-290, 1628,
<<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.29795>> (25 mei 2023).
- 16: Lessenaar op onderstel met groen laken op de klep. Bron: *Museum de Lakenhal*, 2666, ca. 1665. <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/2666>> (26 mei 2023).
- 17: Heilige Hiëronymus achter een lessenaar. Bron: Wolgemut, M., *Rijksmuseum*, RP-P-2015-26-837, 1494. <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.608697>> (26 mei 2023).
- 18: Portret van Petrus Scriverius. Bron: Helst, B. van der, *Museum de Lakenhal*, S 1445, 1651. <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-1445>> (26 mei 2023).
- 19: Zegelstempel van het klooster Lopsen of Sint Hieronymusdal. Bron: *Museum de Lakenhal*, 921.1, ca. 1500. <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/921-1>>.
- 20: Beeld voorstellende vrouwelijke heilige met boek in de hand. Bron: *Museum de Lakenhal*, 4270, vijftiende eeuw. <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/4270>>.

- 21: Klooster Lopsen, naar fantasie getekend door Cornelis Brouwer. Bron: ‘Het klooster St. Hieronymusdal of Lopsen te Leyden’, *Wikimedia Commons*,
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Klooster_Lopsen.jpg> (25 mei 2023).
- 22: Muziekboek vervaardigd in klooster Lopsen. Bron: ‘LB 65052-7’, *Erfgoed Leiden en Omstreken*, <<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/bibliotheek/zoeken-in-bibliotheek/detail/d3f03706-8741-11e3-8d9a-5f03cfadb7b4/media/c95a47d7-ead1-3cd6-e975-b82c95cd586c?mode=detail&view=table&q=919%20L%20547-XII&rows=1&page=1>> (25 mei 2023).
- 23: Het zeven van de pulp in een met water aangedreven papiermolen. Bron: ‘Der Papyrer’, *Wikimedia Commons*,
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Paper_production.jpg> (25 mei 2023).
- 24: Tekening van klooster Engelendaal, 1730. Bron: ‘Klooster Engelendaal’, *Canon van Nederland*, <<https://www.canonvannederland.nl/nl/page/193330/klooster-engelendaal>> (16 mei 2023).
- 25: Lombarden in zowel rode als blauwe inkt in *Brevier (Zomerdeel)* op folio 1r. Bron: ‘Breviary, summer part’, *Alvin*, <<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0015&pid=alvin-record:14542>> (18 mei 2023).
- 26: Het Beleg van Leiden. Bron: Anoniem, ‘Uitval op de Boshuyser Schans, eerste helft 17de eeuw’, *Museum de Lakenhal*, S 172, <<https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-172>> (26 mei 2023).
- 27: De Beeldenstorm. Bron: Luyken, J., ‘De Beeldestormery in den Jaare 1568 in Vlaenderen en Braband begonnen en in wynig Tyds door gans Nederland verspreit’, *Rijksmuseum*, RP-P-1896-A-19368-50,
<<https://www.rijksmuseum.nl/nl/mijn/verzamelingen/1894224--rosemaryn-komen/beeldenstorm-1566/objecten#/RP-P-1896-A-19368-50,16>> (26 mei 2023).
- 28: Conventen en Codices, Digitale omgeving. Bron: Granger, S., ‘Conventen en Codices’, *Juncture Digital*, <<https://www.juncture-digital.org/iconolocode/essays/conventen-en-codices>>.